

यदेवैताः समिध ऽश्वादधाति । एतद्वा ऽएनं
 देवाः सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्यायैन मेतेनान्नेनाप्रीणन्ने-
 ताभिः समिद्विस्तुधैवैन मय मेतत् सर्वं कृत्स्नं
 संस्कृत्यायैन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्वि-
 रौदुस्वर्गो भवन्त्याद्वा घृते न्युक्ता सर्वा ए रात्रिं
 व्यसन्ति तस्योक्तो वसुस्तदेन मुत्तरां नयेन्द्रेमं
 प्रतरां नय यस्य कुर्मो गृहे हविरिति यथैव
 यजुस्तथा वसुस्तिष्ठः समिध ऽश्वादधाति विष्टदग्नि-
 र्यावानग्निर्यावाथस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नन
 प्रीणाति तिस्र ऽश्वाहुतीर्जुहीति तत् षट् तस्योक्तो
 वसुः ॥ ७ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. १.]

प्रवर्योद्वासनान्तरं सन्धिते षट्कासमूहे स्थापनायाम्निं
 प्रयेतुं तावद्वाहपत्यं आण्यहोम समिहोम च विधत्ते—
 “प्रत्येत्याग्नि मिति । प्रहरिषन् प्रथित्यत्रित्यर्थः । विहित

होम आहवनीयपदेयं समिद्धस्थान्नेः * प्रणनाय पुरस्तादग्नेन † सम्पाद्यत इत्याह एतदा ऽएन मित्वादिना आहुतिभिः समिद्धियेत्येतदग्नेनेत्यस्य विमिश्रणं आहुति समिद्धूपेणे नेनेत्यर्थः । आहुतिभिर्जुहोती सामान्येन विधानात् कथं होमप्रकार इत्यपेक्षया माह — “स वै पञ्च गृह्णीत मिति । आग्न्य पञ्चगृह्णीते यथा भवति तथा गृह्णीतेत्यर्थः । तस्य तु “पञ्च वा कृतव” ‡ इत्यादिकं ब्राह्मण प्रागुक्तम् । अनेन पञ्चगृह्णीतेनाग्न्येनैकाहुति सम्पाद्यते ॥ १ ॥

अथ षोडशगृह्णीत माग्न्य गृह्णीते, अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गानीत्येतेः § षोडशावयवः प्रजापतिः अथ च ज्ञयमानोऽग्निः प्रजापत्यात्मकः अतस्तस्य षोडशगृह्णीत मात्मसदृशं मनं न भवतीति तदुचितेनैवाग्नेनेनं प्रीणाति । लोके हि यदेकात्र मात्मसंज्ञितं तदेव रक्षति न च हिनन्ति भूयो हिसक्तत्वादप्यस्य त्वपर्याप्तत्वेनारजकत्वादिति । अत्र षोडश गृह्णीतं समं विभज्य द्वे आहुतो क्रियते । अतथाहुतिभेदेन पृथगेव अहणप्रसङ्गावाह, — “समान्या मिति । समान्या मेकस्या मेव सुवि गृह्णीत-

* ‘समिध्याताग्नेः’—इति इ, ‘समिध्याताग्नेः’—इति ज,

‘समिध्याताग्नेः’—इति झ ञ ।

† पुरस्तादग्नेन—इति इ म ञ ।

‡ इदं पुरस्तात् ८ ५ १ ।

§ अष्टावङ्गानीत्येते—इति इ, ‘अष्टावङ्गानीत्येते’—इति ज ।

पोडशगृहीत माज्यं सहैव गृह्णीयादित्यर्थः । आहुतिभेदेऽपि
 कथं मेकं गृह्णात इत्यत आह— “समानो होति ।” एतेन
 पोडशगृहीतेनाज्येन यं प्रीणाति तस्यानौरेकत्वादित्यर्थः ।
 प्रकृतेन “पोडशगृहीतेनाज्येन साध्वो द्यौ होमाविति दर्मयत्
 मन्त्रे वर्णिता देवता सम्बन्धस्याग्नये प्रकृतहोमे समवेतार्थ
 साह— “वैश्वकर्मणाभ्या” मिति । वैश्वकर्मणश्च सविदादि
 यश्च वत्सर्मेनामधेयं अग्नेः प्राजापत्यात्मकत्वेन विश्व विषय-
 कर्मवत्त्वादिविश्वकर्मत्वम् । पञ्चगृहीतेनाज्येनैकाहुतिः पोडश
 गृहीतेन द्वे आहुति इति । तिस्र आहुतयः सम्पद्यन्ते
 सा च त्रित्वसङ्ख्यासकलस्य अग्नेस्तृप्ति हेतु र्न भवतीत्याह,—
 “तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिहृदग्नि रिति । आहुतीयं जुहोति
 समिधं ॥ दधातीति होमद्वयं मपि सामान्येन विहितम् ।
 तयाज्याहुतीनां होमप्रकारोऽभिहितः ॥ २ ॥

अथ समिधां होमे विशेष मभिधातु माह— “अथ समिध
 इति ॥ यथा तर्पयत्वेति लोके जनः क्विञ्चित् पुरुष मन्येन
 तर्पयित्वा एषादन्नविशेषाणां परिवेषणं करोति तद्देवाय
 मपि समिधोमो भवति । आज्याहुतिलक्षणस्यान्नस्य प्रथमं सम्पा-
 दितत्वादित्यर्थः । परिवेषिष्यादित्यत्रिये यङ्लुगन्तस्य सिद्धि र्द्वयं
 ताय समिधं सोदुम्वर्यो भवेयु रित्याह— “सोदुम्वर्य इति ।
 सदम्बरस्य उपपरसाधकत्वात्तेनैवं प्रीणातीत्याह— “जग्वा
 इति । एतद्दे वमसतीना मिथादिकस्याय मयः । आर्द्राः
 आर्द्रत्वं गुण इति यत् एतद्मसतीना भार्द्रं मनुमद्गतं जीवं

आर्द्रतराणां सुपजीवत्वात् ; अत आर्द्राग्निः समिद्धि होमे तेन
जोषेनैनं प्रीणाति । अग्नौ ह्यमानस्य हृतस्य समिदादिवद्
भस्मी भावात् । केवलं ज्वालारूपेण परिणामादान्ने अपैर्धं
अतएव श्रूयते । एतदा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्य मिति (ताः
समिधः पूर्वैद्युराग्नी सर्वस्या मीव हृते धसन्ति । सर्वां रात्रितीत्य-
न्त्यसां योगे दितोया तत्तथा निवासे हि) ॥ ताः रसेन सम्पन्ना
भवन्तीति । अत स्तथाविधाभि समिद्धि होमे स्वकीयेन रसरूपेण
तापनेन मग्निं प्रीणितवान् भवतीति । “समिध आदधातीति ।
सामान्येन बहुवचिधाना . सदिग्धिषे पर्यवसानं भाह— “तिस्र
इति । ताश्च त्रित्वसङ्ख्यां सकलान्निप्रोतिहेतुत्वेन प्रशंसति ॥ ३ ॥

“यद्वैवैता इति । समस्तुर्वन्निति आहवनीयरूपतातुल्य-
संस्कार विशिष्टं मक्तुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमाहुत्यर्थं पञ्चवारं पच्यं अग्नेः शीर्षस्य प्राण-
पञ्चको नमरूपेण प्रशंसति— “स वै पचं गृह्येत मिति । वा-
गिति वागिति सुखं प्राण इति प्राणं अतुर्दयं च दौ प्राणौ एते
मनःसहितावागादयः शिरसि पच्यविहितः प्राणः अतएव पच्यवार-
पच्येतास्मिन्नग्नेः शिरसि मनःप्रभृति प्राणपचकं निदधाति ।
होममन्त्रस्य तिग्मपदसम्बन्धं प्रशंसति— अग्नेः शिरसेनेतिग्म-
मन्त्रस्य तैष्यवाचकत्वात् तद्वत्या अथ होमेन तैष्यसिद्ध-
येऽग्नेः शिरस्तीक्ष्णं करोति पश्यन्तीति शो तनूकरणे अस्मा-
द्वटिद्यतिर्नृतः श्यतीत्योकारलोपः । अथ तत्राहुति इयार्थं

षोडशवारप्रद्वयं प्रशंसति, (प्रसिद्धान्यष्टावङ्गानि । एतासां
सम्पदमभिनय्य षोडशगृहोत्तस्य ग्रहणं अश्विबन्धौ प्राणाङ्गा-
दृक् सम्पादनाय षोडशवारं गृहीत इत्यर्थः । एकस्मिन्नेव
शरीरे अज्ञाना प्राणानाश्चावस्थानात् षोडशगृहोत्तं निवसु
विगृहीते *) होमस्तु द्रव्यमेव करोति । एवं च अज्ञाना
प्राणानाश्च विवृतिं विभिदेन धारणं समन्वीर्णतां करोति ।
तयो होमयो वैश्वकर्मणत्वाद्विश्वकर्मगम्याभिधेयं सन्नि संस्क-
रोति । आहुतोनाश्च द्वित्वात्त्रिंशतोमेः सकनस्यापि संस्कारं
सम्पादयति । अथानिस्तिग्मेनेत्युक्त्वा कृत्वा पञ्चगृहोत्तं श्रयते
य इमा दिव्येत्यादिभिरष्टाभिर्हविः षोडश गृहीताहं श्रयते
अवगिष्टं चक्षुषः पितेत्यादिभिरष्टाभिर्गृह्यते । अतएव कात्या-
यनः ;— “पञ्च गृहीतं लुहोत्यनिस्तिग्मेनेत्युक्त्वा षोडशगृही-
ताहं मनुवाक्येयेण” “चक्षुषः पितेत्य परमस्तु वाकेना”—
इति † । एवं सर्वाः सम्भूय सप्तदश भवन्ति ता एतान् सङ्ख्या
कृत्वा निःसंस्काराहेतुत्वेन प्रशंसति,— “सप्तदशभि जग्भिरिति ।
प्रजापतिः सप्तदशत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्,—“आश्वावयेति चतुरक्षरं
मस्तु त्र्योषडिति चतुरक्षरं यजिरे द्वाक्षरं ये यजामह इति
पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो ययट्कार एव वै सप्तदशः प्रजापतिः”—इति ‡ ।

* अन्त्यगोचिद्ज्ञानः प्रदर्शितः पाठो वास्ति अ-पुस्तकादन्वयः ।

† “पितेत्यादिभिर्हव्यते”—इति अ ।

‡ का० श्रौ० सू० १८ ३ १९-१४ ।

§ ते० आ १. ४. ११ ।

अथवा अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गानि स्वयं मेक इति सप्त-
दशात्मक मिलितां ग्रहसंख्यां प्रथयति,— “एकविंशति
गृहीतेने तः । “द्वादश भासा यच्चऽर्त्तव क्षय इमे लोका असा-
वादित्य एकविंश’ एतां अभिस्तुत्य एकविंशति गृहीतेन
ह्रयते । एतस्याग्नेर्यथोक्तैकविंशात्मकत्वं सम्पादनापैकविंशति
गृहीतेन हीम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ समिधां होम प्रकारान्तरेण प्रथयति,— “यद्वैवैता
इति । ऊर्ध्वं यथा तर्पयित्वा पारधियादिति आग्न्याहुतिनक्षत्रे
नाग्नेन तर्पितस्याग्ने समिहोम परिवेषणवद्भवतीति प्रथयति ।
इदानीन्तु एकविंशति गृहीत हीमेन एकविंशत्यात्मकत्वं
सम्पादनात् कात्स्न्येन सस्मृतस्याग्नेरन्तरूपेण प्रथयते इति न
पीनवृत्त्यम् । सर्वमित्यस्येवार्थं कथनं कश्च मिति “ओदुम्बरी
भवन्त्यार्द्रा घृते न्युक्ता सर्वा रावि वसन्ति”—इति यदस्ति तस्य
ऊर्ध्वां उदुम्बूर इत्यादिरूपं तादृशं मनन्तरं भवोक्तं तदेवानु
सन्धेयेत्यर्थः । प्रकृतानां समिदाहुतीनां मन्त्रा निगदध्याख्याता
इत्याह—‘उदेन मुतराचयेति ॐ । “उदेन मुतराचयेत्यादिक
प्रथमो मन्त्रः, “इन्द्रेभ्य प्रतराचयेत्यादिको द्वितीयः * “यस्य
कुर्मो गृहे हविरित्यादिक स्तृतीयः †, एतेषां यथा मन्त्रस्य
तथैव तादृशं स्पष्टार्था इत्यर्थः । “तिस्रः समिधः’ इत्येत

* वा० सं० १७ ५० ।

† वा० सं० १७ ५१ ।

‡ वा० सं० १७ ५२ ।

दुष्कार्यं आश्रयसमिदाहुति सङ्गां भूयः स्तौति— “तिस्र
 आहुति रिति । प्रकृतत्वात्तिस्र. समिध आदधातीति सम्बन्ध्यते,
 एवं षट् सङ्गां सम्पद्यन्ते तद्वाङ्मणं—“षट् वा ऋतव” इत्यादि-
 रूपं प्रागुक्तमित्यर्थः * ॥ ७ ॥ ३ [२. २.] ॥

इति यौसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति नवमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

अथ

द्वितीयपपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथातः सम्प्रेष्यति । उद्यच्छेधमुपयच्छोपय-
मनीरन्तये प्रक्रियमाणायानुबृहद्गनीदेकस्त्वयानूदेहि ॥
ब्रह्मन्नप्रतिरथ जपेति ॥ १ ॥

एतद्वै देवानुपमेष्यत । एतं यज्ञं तत्स्य-
मानान् दक्षिणतो ऽसुग रुचाऽसि नाष्टा अजि-
घाऽसन्न यक्षध्वे न यज्ञं तत्स्यध्व ऽइति ॥ २ ॥

तु देवा इन्द्र मनुषन् । त्वं वै नः श्रेष्ठो
बलिष्ठो वीर्यवत्तमो ऽसि त्वं मिमानि रुचाऽसि
प्रतियतस्वेति तस्य वै मे ब्रह्म द्वितीयं भस्वितीति

तथेति तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीयं मकुर्वन् ब्रह्मा
 वै बृहस्पतिस्त इन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षि-
 णतो ऽसुरान् रक्षांसि नाष्टा अपहृत्याभये ऽनाष्ट
 ऽएतं यस्तु मतन्वत ॥ ३ ॥

तदा ऽएतत् क्रियते । यद्देवा मकुर्वन्निदं
 नु तानि रक्षांसि देवैरेवापहतानि यत्स्वेतत्
 करोति यद्देवा ऽमकुर्वन्स्तत्करवाणीत्यथो ऽइन्द्रेण
 चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतो ऽसुरान् रक्षां-
 सि नाष्टा ऽअपहृत्याभये ऽनाष्ट ऽएतं यस्तु तनुते
 ॥ ४ ॥

स यः स इन्द्रः । एष सो ऽमतिरथो ऽय यः
 स बृहस्पतिरेष स ब्रह्मा तद्यद्ब्रह्मा मतिरथं जप-
 तीन्द्रेण चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतो ऽसुरान्
 रक्षांसि नाष्टा अपहृत्याभये ऽनाष्ट ऽएतं यस्तु तनुते ॥
 तस्माद् ब्रह्मामतिरथं जपति ॥ ५ ॥

आशुः शिशानो व्यूथभी न भीम इति ।
 ऐन्द्रो ऽभिख्या द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः

संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवैतद्वक्षिणतो ऽसुरान् रक्षांसि नाष्टा अप-
 हन्ति विष्टुभिर्ध्वज्यो * वै विष्टुध्वजेणैवतद्वक्षिणतो
 ऽसुरान् रक्षांसि नाष्टा अपहन्ति ता द्वाविंशति-
 गायत्र्यः सम्पदान्ते तदग्नेय्यो भवन्त्यग्निकर्म हि †
 ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति‡ । उट्टु त्या त्विष्टे देवा अग्ने
 भवन्तु चित्तिभिरिति तस्योक्तो वन्धुः § ॥ ७ ॥

अथाभिप्रयन्ति । पञ्च दिशो देवीर्यङ्गु भवन्तु
 देवीरिति देवाद्यासुराद्योभये प्राजापत्या दिक्ष-
 स्पृहन्त ते देवा असुराणां दिशो ऽहङ्कृत तथै-
 वैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य दिशो हङ्कते
 देवीरिति तदना देवीः कुरुते ॥ यज्ञ भवन्तु देवी-

* 'विष्टुभिर्ध्वज्यो'—इति क ख ।

† 'हि'—इति क, 'हि'—इति ग, घ ।

‡ 'मुद्यच्छति'—इति क ।

§ 'वन्धुः'—इति क ।

॥ 'कुरुते'—इति ग ।

रिति यज्ञमिमं भवन्तु देवीरित्येतदपामतिं दुर्भीतिं
 बाधमाना इत्यशनाया वा ऽचमतिरशनाया भप-
 दाधमाना इत्येतद्रायस्पोषे यज्ञपतिं माभुजन्ती-
 रिति रय्यां च पोषे च यज्ञपतिं माभुजन्तीरित्ये-
 तद्रायस्पोषे ऽचधि यज्ञो ऽस्यदिति रय्यां च पोषे
 चाधि यज्ञो ऽस्यादित्येतत् ॥ ८ ॥

समिहे ऽधेन्नावधि सामहान इति । यज-
 मानो वै सामहान उक्त्यपत्र इत्युक्त्यानि ह्येतस्य
 पन्त्राणीष्य इति यज्ञियं इत्येतद्भीति इति धारित
 इत्येतत्तप्तं घर्म्मं परिगृह्यायजन्तीति तप्तं ह्येतं
 घर्म्मं परिगृह्यायजन्तीर्जां यद्यज्ञं भुयजन्त देवा
 इत्युक्तीं ह्येतं यज्ञं भुयजन्त देवाः † ॥ ९ ॥

दैव्याय धर्मे जोष्ट इति । दैवो ह्येष धर्मा
 जोषयितृत्तमो देवथीः श्रीमनाः शतपथा इति
 देवथीर्ह्येष श्रीमनाः शतपथाः परिगृह्य देवा यज्ञं
 मायन्निति परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञं मायन् देवा

• 'ऽस्यादित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'देवाः'—इति ग, घ ।

देवेभ्यो ऽञ्जयन्तो अस्यरित्यध्वरो वै यज्ञो देवा
देवेभ्यो यज्ञियन्तो ऽस्वरित्येतत् ॥ १० ॥

व्रीतः हविः शमितः शमिता यजध्या ऽहृति ।
इष्टः स्विष्ट मित्येतत्तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेतौत्य-
ध्वयः पुरस्ताद्यजूषि जपति होता पश्चाद्वचो
ऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतो ऽप्रतिरथं जपत्येष ऽएष
तुरीयो यज्ञस्ततो व्वाका आशिषो नो जुषन्ता
मिति ततो नो व्वाकाश्चाशिषश्च जुषन्ता मित्ये-
तत् * ॥ ११ ॥

सूर्यरश्मिर्हिरकेशः पुरस्तात् । सविता ज्योति-
रुदयां† अजस्त मित्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः
सु ऽएष सूर्यरश्मिर्हिरकेशः पुरस्तात् सवितैत-
ज्ज्योतिरुदच्छत्यजस्तं तस्य पूषा प्रसवे याति द्विद्वा-
निति पशवो वै पूषा तु ऽएतस्य प्रसवे प्रेरते
सम्पश्यन् विश्वा भुवनानि गोपा इत्येष वा ऽइदं

* 'मित्येतत्'—इति म, च ।

† 'ज्योतिरुदयां'—इति क, 'ज्योतिरुदयां'—ति ख

'ज्योतिरुदयां'—इति ङ ।

सर्वं सम्पश्यत्येष ऽउ ऽएवास्य सर्वस्य भुवनस्य
गोप्ता * ॥ १२ ॥

तद्या अमुष्मादादित्यादव्याच्यः पञ्च दिशः । ता
ऽएतद्देवा ऽअसुराणा महञ्जतायो ता ऽएवैतत् समा-
रोहंस्ता ऽउ ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भातव्यश्च
वृद्धोऽयो ता ऽएवैतत् समारोहत्ययो ऽएतद्वा ऽए-
ताभिर्देवा आतः सम्प्राभवंस्तथैवाभिरय मेतद्दातः
सम्प्राप्नोति † ॥ १३ ॥

अथाग्मानं पृश्निमुपदधाति । असौ वा ऽआ-
दित्यो ऽग्मा पृश्निरमु मेवैतदादित्यमुपदधाति
पृश्निर्भवति रग्निभिर्हि मण्डलं पृश्नि मन्त-
रेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको
गार्हपत्यो द्यौराहवनीय ऽएतं तदिमौ लोका-
वन्तरेण दधाति ‡ तस्मादेय ऽइमौ लोकावन्तरेण
तपति ॥ १४ ॥

* 'गोप्ता'—इति ग, 'गोप्ता'—इति च ।

† 'सम्प्राप्नोति'—इति क ।

‡ 'दधाति'—इति क ।

आग्नीध्रवेलायाम् । अन्तरिक्षं वा ऽआग्नीध्र-
मेतं तदन्तरिक्षे दधाति तस्मादेषो ऽन्तरिक्षाय-
तनो व्यध्वे व्यध्वे ह्येष द्रुतः * ॥ १५ ॥

सु एष प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन् धत्ते तदे-
तदायुरायुरेवैतदात्मन् धत्ते तदेतदन्नमायुर्ह्येतदन्नमु-
वा ऽआयुरग्ना भवति स्थिरो वा ऽअग्ना स्थिर-
तदायुः कुसते पृथग्भवति पृथग्व ह्यन्नम् ॥ १६ ॥

स उपदधाति । त्विमान एष दिवो मध्य-
ऽआस्त ऽइति त्विमानो ह्येष दिवो मध्य ऽआस्त
ऽआपप्रिवानीदसी अन्तरिक्षं मित्युद्यन् वा ऽएष
ऽइमांलोकानांपूरयति स त्विश्वाचीरभिचष्टे घृताची-
रिति सुचयैतदेदीयाहान्तरा पूर्वमपरं च केतु मित्य-
न्तरेमश्च लोकं मनु स्तेत्येतदपो यच्चेद् मेतर्हि चीयते
यच्चादः पूर्वं मचीयतेति ॥ १७ ॥

उक्षा समुद्रो ऽअरुणः सुपर्ण ऽइति । उक्षा
ह्येष समुद्रो ऽरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा-
विवेशेति पूर्वस्य ह्येष एतं योनिं पितुराविशति

मध्ये दिशो निहितः पृश्निग्मेति मध्ये ह्येष दिशो
निहितः पृश्निग्मा विचक्राने रजसस्यात्यन्ताविति
विक्रममाणो वा ऽएष ऽएषां लोकानां मन्तान्याति ॥ १८ ॥

हाम्या सुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनं मेतदुप-
दधाति विष्टुभ्यां० चैष्टुभो ह्येष न सादयत्यसन्नो ह्येष
न सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहाः ऽप्राण
ऽएष किं प्राणे प्राणं दध्यामिति तं निधाय यथा न
नुश्येत् ॥ १९ ॥

। अयोपायन्ति† । वृष्टं विष्वा ऽअवीवृधन्निति
तुष्टोक्तो वृष्टुर्देवहृत्यज्ञ आ च व्यचत्सुमहृत्यज्ञ ऽआ च
व्यचदिति देवहृत्यैव यज्ञः सुमहृत्य यज्ञदग्निर्देवा
देवांश्च ॥ ऽआ च व्यचदिति यज्ञैवाग्निर्देवा देवानां
च वहस्वित्येतत् ॥ २० ॥

* विष्टुभ्यां—इति क, ख, ड ।

† 'अयोपायन्ति'—इति क, ख, ड ।

‡ 'वहस्वित्येतत्'—इति ग, घ ।

व्वाजस्य सो प्रसवः । उद्गामेणोदग्रभीत् अधा
सपुत्रानिन्द्रो मे नियाभेणोधरां॥ ऽथकरिति
यथैव यजुस्तथा वन्मुः ॥ २१ ॥

उद्गामं च निषामं च । ब्रह्म देवा यथौ-
वधन् अधा सपुत्रानिन्द्राग्नी मे त्विषूचीनान्व्यस्यता
मिति यथैव यजुस्तथा वन्मुः ॥ २२ ॥

तथा असुषादादित्यादृहाद्युतस्त्री दिशः ।
ता एतद्देवा असुराणा महश्चतायो ता एवेतत्
समारोहन्ता उ ऽएवैतद्यजमानो दिषतो भ्रातृव्यस्य
व्यूङ्क्तोऽयो ता एवेतत् समारोहस्यो ऽएतद्वा ऽपता-
भिर्देवा चतः सम्प्राग्र्वस्तथैवाभिरय मेतदातः
सम्प्राप्नोति * ॥ २३ ॥

अथाग्नि मागेहन्ति । क्रमध्व मग्निना नाकं
मिति स्वर्गो वै लोको नाकः क्रमध्व मनेनाग्नि-
नेतधु स्वर्गं लोक मित्येतदुच्यते हस्तेषु विभक्त

इत्युष्यं ह्येत एत ए हस्तेषु विभति दिवस्पृष्टं
 स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्व मिति दिवस्पृष्टं
 स्वर्गं लोकं गत्वा मिश्रा देवेभिराध्व मित्येतत् ॥

॥ २४ ॥

प्राची मनु प्रदिश मेहि विद्वानिति । प्राची
 वै दिग्गतेः स्वा मनु प्रदिश मेहि विद्वानित्येतदग्ने
 रग्ने पुरो ऽग्निर्भवेहेत्यस्य त्व मग्नेरग्ने पुरो ऽग्निः
 भवेहेत्येतदिष्ट्वा आशा दीयानो विभाहीति सर्वं
 आशा दीप्यमानो विभाहीत्येतदूर्जं श्री धेहि
 द्विपदे चतुष्पद इत्याशिष आशास्तौ ॥ २५ ॥

पृथिव्या ऽप्यहम् । उदन्तरिक्षं मातृह मन्तरिक्षा-
 द्विष मातृह मिति गार्हपत्याद्यानीधीय मातृह-
 न्यानीधीयादाहवनीय दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्ग्योति-

* 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'पुरो अग्नि'—इति क, 'पुरोयि'—इति ख, घ ।

‡ 'पृथिव्याहम्'—इति क, पृथिव्या ऽप्यहम्—इति ख, घ,

'पृथिव्या अहम्'—इति ग ।

रगामह मिति दिवो नाकस्य पृष्ठारस्वर्गं लोका-
मगामह मित्येतत् * ॥ २६ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते । आ द्याः रोहन्ति रोदसी
ऽइति न ह्येव ते ऽपेक्षन्ते ये स्वर्गं लोकं यन्ति
यज्ञं ये विश्वतोधारः सुविद्वांसो धितेनिर
ऽइत्येष एव यज्ञो विश्वतोधार एत ऽउ ऽएव सु-
विद्वांसो य एतं धितन्वते † ॥ २७ ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयता मिति । इमं
मेतद्दग्नि माह त्व मेपां प्रेहि प्रथमो देवयता मिति
चक्षुर्देवानां सुत मर्त्यानां मित्युभयेषां हैतद्देव-
मनुष्याणां चक्षुरियच्चमाणा भृगुभिः सजोषा इति
यजमाना भृगुभिः सजोषा इत्येतस्वर्यन्तु यजमानाः
स्वस्तीति स्वर्गं लोकं यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत् ‡ ॥
॥ २८ ॥

तद्या अमुष्पिंल्लोके पुञ्च दिशः । ता एतद्देवा

* 'मित्येतत्'—इति ग, 'मित्येतत्'—इति घ ।

† 'धितन्वते'—इति ग, 'धितन्वते'—इति घ ।

‡ 'स्वस्तीत्येतत्'—इति ग, घ ।

ऽअसुराणां मत्तञ्जताथो ता एवैतत् समारोहंस्तु उ
 ऽएवैतद्युजमानो हिषतो भ्रातृव्यस्य वृद्धते ऽथो ता
 एवैतत् समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽएताभिर्देवा आतः
 सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरय मेतदातः सम्प्राप्नोति* ॥ २९ ॥

अथैन मभिजुहोति । एतद्वा ऽएनं देवा ईयि-
 वाप्सः सुपरिष्ठादग्नेनाप्रीणात्मेतयाहुत्या तथैवैन मय
 मेतदीयिवाप्सः सुपरिष्ठादग्नेन प्रीणात्मेतयाहुत्या
 कृष्णायै शुक्लवत्सायै प्रयसा रात्रिर्वै कृष्णा शुक्ल-
 वत्सा तद्धा असावादित्यो वरसः स्वेनैवैन मेतद्
 भागेन स्वेन रसेन प्रीणात्सुपरि धार्यमाण उपरि
 धार्यमाण उपरि हि स य मेतत् प्रीणाति दीहनेन
 हि प्रयः प्रदीयते ॥ ३० ॥

यद्देवैन मभिजुहोति । शिर एतद्यज्ञस्य यदग्निः
 प्राणः प्रयः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति यथा स्वय-
 मात्मणा मभिप्रक्षरेद्देव मभिजुहुयात् प्राणः स्वय-
 मात्मणा रस एष शिरश्च तत् प्राणश्च रसेन सक्तनोति

सुन्दधाति नुक्तोषासा समनसा विरुपे ऽद्वुति तस्योक्ती
यत्सुः ॥ ३१ ॥

अग्ने सहस्राक्षेति । हिरण्यशकलैर्वा ऽएषु
सहस्राक्षः शत सूर्धन्निति यददुः शतशीर्षा रुद्रो
ऽमृज्यत शतं ते प्राणाः सहस्रं व्याना इति शतपु
हैव तस्य प्राणाः सहस्रं व्याना यः शतशीर्षा त्वपु
साहस्रस्य राय ईशिषऽ इति त्वए सूर्ध्वस्यै रय्या
ऽईशिष ऽद्वुत्येतत्तस्मै ते विधेम व्याजाय स्वाहेत्येष
वै व्याजस्तु मेतत् प्रीणाति ॥ ३२ ॥

हाभ्यां मभिक्षुहोति । द्विपाद्युजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मादा तावत्सैवेन
मेतदभिक्षुहोति * ॥ ३३ ॥

अथैनं निदधाति । सुपर्शोऽसि गरुत्मानित्ये-
तद्वा ऽएन मदो विवृत्या सुपर्शं गरुत्मानं चिक-
रीति तपु सुपर्शं गरुत्मानं चिनोति तपु सुपर्शं
गरुत्मानं कृत्वान्ततो निदधाति पृष्ठे पृथिव्याः

सीद भासान्तरिच मापृण ज्योतिषा दिव सुत्तमान
तेजसा दिश उह्णहेत्येवृ छेय एतत् सर्वं करोति॥
॥ ३४ ॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादिति । आजु-
ह्वानो नः सुप्रतीकः पुरस्तादित्येतदुक्ते स्वं योनि
मासीद साधुर्येयेष वा ऽपस्य स्वी योनिस्तए
साध्वासीदुर्येतदस्मिन्त्सधस्ये ऽर्च्युत्तरस्मिन्निति
दीर्घा ऽउत्तरए सधस्यं विश्वे देवा यजमानश्च
सीदतेति तद्विश्वेर्देवैः सह यजमानः सादयति
द्वाभ्यां निदधाति तस्योक्ती बभुर्व्वषट्कारेण तस्यो-
परि बभुः ॥ ३५ ॥

अथास्मिन्त्समिध आदधाति । एतद्वा ऽएनं
देवा ईयिवाऽसु समुपरिष्ठादन्नेनाप्रीणन्त्समिद्धिवाहु-
तिमिध तयैवेन मय मेतदीयिवाऽसु समुपरिष्ठादन्नेन
प्रीणाति समिद्धिवाहुतिमिध † ॥ ३६ ॥

* 'करोति'—इति क ।

† 'आहुतिमिध'—इति क, घ ।

स वै शमीमुखी प्रथमा भादधाति । एतद्वा
 ऽएष एतस्या माहृत्या हृतायां प्रादीप्यतोदज्जलत्
 तस्माद्देवा अविभयुर्थै नो ऽयं न हि ऽस्यादिति त
 ऽएताः शमी मपश्यंस्तथैन मशमथंस्तद्यदेत शम्या-
 शमयंस्तस्माच्छमी तथैवैन मय मीतच्छम्या शमयति
 शम्या ऽएव न जग्यै ॥ ३७ ॥

ताः सवितुर्वरेण्यस्य । चित्रा माह्वृणी सुमतिं
 विश्वजन्याम् या मस्य कृग्वो ऽप्रदुहत् प्रपौनाः
 सहस्रधारां पयसा महीं गा मिति कृग्वो हैना
 ददर्श सा हासौ सहस्रधारा सर्वान् कामान्
 दुदुहे तथैवैतद्यजमानाय सहस्रधारा सर्वान् का-
 मान् दुदुहे * ॥ ३८ ॥

अथ लैकहती भादधाति । तस्यां उत्तो वृन्धु-
 र्विधेम ते परमे जन्मन्नग्न ऽइति द्यौर्वा ऽअस्य
 परमं जन्म विधेम स्तोमैरवरे सधस्य इत्यन्तर्गिर्ध
 वा ऽअवरः सधस्य यस्माद्योनेरुदारिथा युजे त

स वै शमीमयी प्रथमा मादधाति । एतद्वा
 एष एतस्या माहृत्या ए हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत्
 तस्माद्देवा अविभयुर्यद्दे नो इयं न हिंस्यादिति त
 एता ए शमी मप्रश्रयस्तथैन मशमयस्तद्यदेत ए शम्या-
 शमयस्तस्माच्छमी तथैवेन अय मेतच्छम्या शमयति
 शान्त्या एव न जरथ्यै ॥ ३७ ॥

ता ए सवितुर्वरेण्यस्य । पित्रा माह वृषे सुमतिं
 विश्वजन्ताम् या मस्य कृण्वी ऽषदुहत् प्रपौना ए
 सहस्रधारा पयसा मही गा मिति कृण्वी हैना
 ददर्श सा हास्ये सहस्रधारा सुर्वान् कामान्
 दुदुहे तथैवेतद्यजमानाय सहस्रधारा सुर्वान् का-
 मान् दुदुहे ॥ ३८ ॥

अथ वैकृद्धती मादधाति । तस्यां उक्ती वन्धु-
 र्विधेम ते परमे जुन्मन्न एति द्यौर्वा ऽषष्ट
 परमं जुन्म विधेम स्तोमैरवरे सधस्य इत्यन्तरिर्च
 वा ऽप्रवर ए सधस्य यस्माद्योनेरुदारिषा यजे त

मित्येष वा ऽअथ स्त्री योनिस्तु यज ऽद्रुत्येतत्त्व *
 स्त्रे- हवींषि जुहुरे समिध ऽद्रुति यदा वा ऽएषु
 समिध्यते ऽयैतस्मिन् हवींषि प्रजुह्वति ॥ ३९ ॥

अथौदुम्बरी मादधाति । जग्वै रस उदुम्बर
 जग्वैवेन मेतद्रसेन प्रीणाति कर्म्मकवती भवति
 पशवो वै कर्म्मकाः पशुभिरेवेन मेतदन्नेन प्रीणाति
 यदि कर्म्मकवती न विन्द्रेदधिद्रप्स मुपहत्यादध्या-
 सद्यादधिद्रप्स उपतिष्ठते तदेव पशुरूपं मेषो ऽअग्ने
 दीदिहि पुरो न द्रुति- विराजादधात्यन्नं विरा-
 उद्वेनैवेन मेतत् प्रीणाति तिष्ठः समिध आदधाति
 विष्टदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य सावा तावतैवेन मेत-
 दन्नेन प्रीणाति † ॥ ४० ॥

अथाहुतीर्जुहोति । यथा परित्रिष्यानुपाययेत्
 ता दत्तत् सुवेण पूर्वे सञ्चोत्तरा मग्ने त मद्याश्वं न
 स्तोमैः क्रतुं न भद्रं इदिस्पृशम् ऋध्यामा त

* 'द्रुत्येतत्त्व'—इति ग घ ।

† 'प्रीणाति'—इति क ।

ऽञ्जोहैरिति यस्ते हृदिस्पृक्षस्तोमस्तं त ऽक्वध्यास-
मित्येतत् पङ्क्त्या जुहोति पञ्चपदा पङ्क्तिः पञ्च-
चितिको ऽग्निः पञ्च ऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरा
ऽग्निर्वावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतदग्नेन
प्रीणाति * ॥ ४१ ॥

अथ अश्वकर्मणो जुहोति । विश्वकर्मण्य
मग्निस्तु मेवेतत् प्रीणाति चित्तिं जुहोमि मनसा
घृतेनेति चित्तु मेपां जुहोमि मनसा च घृतेन
चेत्येतदाथा देवा इहागमन्निति यथा देवा इहा-
गुह्यानित्येतद्गीतिहोत्रा अत्तावध ऽद्वुति सत्यवध
ऽद्वुत्येतत्पुत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्व-
कर्मण ऽद्वुति वोऽस्य सर्वस्य भूतस्य पतिस्तस्मै
जुहोमि विश्वकर्मण ऽद्वुत्येतदिष्ट्वाहादाभ्यः हवि-
रिति सर्वदेवाजितः हविरित्येतत् † ॥ ४२ ॥

* प्रीणाति - इति ख ।

† 'हविरित्येतत्' - इति म. 'हविरित्येतत्' - इति य ।

अथ पूर्याहुतिं जुहोति । सर्व्वं मेतदात् पूर्य्यत्
सर्व्वणैवैन मेतत् प्रीणाति ॥ ४३ ॥

सप्त ते ऽग्निं समिध इति । प्राणा वै समिधः
प्राणा ह्येतत् समित्वत्ते सप्त जिह्वा ऽइति यान्-
सूक्तसप्त पुरुषानेकं पुरुषं मुकुर्व्वंस्तेषां मेतदाह
सप्त ऽकृषय इति सप्त हि त ऽकृषय आसन्सप्त
धाम प्रियाणीति कुन्दांश्चेतदाह कुन्दांसि वा
ऽअथ सप्त धाम प्रियाणि सप्त होवाः सप्तधा
त्वा यजन्तीति सप्त ह्येतत् होवाः सप्तधा यजन्ति
सप्त योनीरिति चित्तीरेतदाहापृणस्वेत्याः प्रजायस्वे-
त्येताहुतेनेति रेतो वै एतत् रेत ऽएवैतदेषु लोकेषु
दधात स्वाहेति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञिय
मेवेतदिदृष्टं सकृत् सर्व्वं करोति ॥ ४४ ॥

सप्त सप्तेति । सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्त उत्तवः
सव्यत्सरः सव्यत्सरो ऽग्निर्याधानग्निर्यावत्यस्य साचा
तावतैवेन मेतत् प्रीणाति तिस्र आहुतीर्जुहोति

विदुदन्तिर्गवानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेत-
दन्नेन प्रीणाति तिस्रः समिध ऽद्यादधाति तत्
षट् तस्योक्तो घञुः ॥ ४५ ॥

तिष्ठन्त्समिध ऽद्यादधाति* । अस्थीनि वै समिध-
स्तिष्ठन्तीन् । वा ऽअस्थीन्यासीन आहुतीर्जुहोति मा-
सानि वा ऽआहुतय ऽआसत् ऽइव वै मासान्य-
न्तराः समिधो भवन्ति बाह्या ऽआहुतयो ऽन्तराणि
क्षय्यीनि बाह्यानि मांसानि † ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पदेव ‡ । षट् पुरस्ताच्छुहोति षडु-
परिधात् षड्भिराग्मनः पृश्नेर्यन्ति द्वाभ्या मग्मानं
पृश्नि सुपदधाति चतुर्भिरानीर्यन्ति पञ्चभिरग्नि-
मारोहति तदेका न्न त्रिंशदाहुतिरेव त्रिंशत्तमौ
द्वाभ्या सग्निं निदधाति तद् द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशद्-
धरानुष्टुप्पैषानुष्टुप् § ॥ ४७ ॥

* ऽद्यादधाति—इति ख ।

† 'मांसानि—इति ग, मांसानि—इति ख, घ.

‡ 'सम्पदेव'—इति ग घ ।

§ 'नैषानुष्टुप्—इति ग नैषानुष्टुप्—इति घ ।

तदा ऽधमस्तिष्ठो ऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पा-
दयन्ति तासां मेता मन्त्रैका माहरन्ति तद्यदेता
मवाहरन्त्यथैष सुर्वो ऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र तस्मै
नाल मासीद्यदन्न मात्स्यत् ॥ ४८ ॥

सो ऽग्नि मन्त्रवीत् । त्वयान्न मदानुति तथेति
तस्माद्यदेवैत मवाहरन्त्यथैषो ऽल मन्त्रायाल माहुति-
भ्यो भवति † ॥ ४९ ॥

अथो ऽचाहुः । प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्र सुर-
स्याधत्त ऽहुति स यो हैतदेवं वेदा हैवं प्रियं पुत्र
सुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

यदेवैत मवाहरन्ति । यान्वै ताऽत्सप्त पुरुषा-
नेकं पुरुष मकुर्वन्नय मेव स यो ऽय मग्निधीयते ऽय
या मेपां ता मूर्धां ए ग्रिय ए रस ए समुदौहनेष स
य मेत मवाग्नि माहरन्ति तद्यदेत मवाहरन्ति
यैवैतेपा ए सप्तानां पुरुषाणा ए श्रीर्यो रसस्त मेत-

* 'मात्स्यत्'—इति ग. 'मात्स्यत्'—इति घ.

† 'भवति'—इति घ.

दृष्टं स मुद्रहन्ति तदस्यैतच्छिरः ऽद्यात्माय मग्नि-
 शितः ऽद्यात्मान मेवास्यैतत् संस्कृत्य शिरः प्रति-
 दधाति ॥ ५१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२, ३.] ॥

इत्य मग्निप्रणयनार्थं यथोक्तं होमं विधातव्यं तत् प्रथी-
 गौपायिकीः (१) * क्रियाः कर्तुं तदुचितं सम्यक् माह,—
 “अथातः समीप्यतीति । प्रणय्यमाणानि सिध्यर्थं गार्हपत्ये
 प्रक्षिप्तं काशमिभस्तदुद्यच्छ † अग्निधारणार्थं मधस्त्रात् क्रिय-
 माणाः सिकता उपयमन्यः ताधोपयच्छेति ‡ एतदुभयं प्रति-
 प्रस्थातारम्, मत्सुच्यते । हे होतः प्रणीयमानायाग्नेये अनु-
 ब्रूहि अग्निप्रणयनीया कृषोऽनुब्रूहि । हे धर्मीत् पराच्यास्त-
 रेष्वपा § अनुगच्छ ॥ । हे ब्रह्मन् ‘आशुः शिमान’ इत्येतद-

* ‘तस्माथाशोपयिकीः’—इति छ, ‘तस्माथशोपयिकीः’—इति ज, भ, ‘तस्माथाशोपयिकी’—इति ञ ।

† ‘काशमिकार्तदुद्यच्छ’—इति छ, ‘वायमिकार्तदुद्यच्छ’—इति भ, ‘प्रक्षिप्ता वायमिकां तदुद्यच्छ’—इति ज ।

‡ ‘ताधोपयच्छताः कृतवत’—इति ज-पुञ्जके ।

§ ‘यथंराणा (एकस्वयणा १)’—इति छ, भ ।

॥ का० श्रौ० सू० १८ ३ १६ ।

तदा ऽथमुस्तिष्ठो ऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पा-
दयन्ति तासां मेता मन्त्रैका माहरन्ति तद्यदेता
मवाहरन्त्यत्रैष सुर्व्वो ऽग्निः संस्कृतः सु ऽएषोऽव तस्मै
नाल मासीद्यदन्न माव्यत् ॥ ४८ ॥

सो ऽग्नि मववीत् । त्वयान्न मदानीति तथेति
तस्माद्यदैवैत मवाहरन्त्येषो ऽल मन्नायाल माहुति-
भ्यो भवति † ॥ ४९ ॥

अथो ऽवाहुः । प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्र सुर-
स्याधत्त ऽहुति स यो हैतुदेवं ज्वेदा हैवं प्रियं पुत्र
सुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

यदेवैत मवाहरन्ति । यान्वै तांस्सप्त पुरुषा-
नेकं पुरुष मकुर्व्वन्नय मेव स यो ऽय मग्निधीयते ऽय
या मेपां ता मूर्धाए श्रियए रसए समुदौहन्नेष स
य मेत मवाग्नि माहरन्ति तद्यदेत मवाहरन्ति
यैवैतेपाए सप्तानां पुरुषाणाए श्रीर्यो रसस्तु मेत-

* 'माव्यत्'—इति ग, 'माव्यत्'—इति घ ।

† 'भवति'—इति घ ।

देवैरेव सम्पादितं तस्माच्चरितार्थत्वादेतत् कर्म यद्यपि न
करणीयं - तथापि यदेतत् कर्म करोतीति तद्देवा यद-
त्तुर्वन् करवाणीति धिया क्रियते न तु रक्षसा मपहननार्थं
तस्य तु देवैरेव सम्पादितत्वात् किञ्च स्वयं सपिः चैतेन
इन्द्रेण सहस्रस्यतिना च दक्षिणभागस्थिताकाशकानसुरान् रक्षांसि
आपहत्या नाद्वेऽभये देशे एनं यज्ञं कृतवान् भवतीति । ननु
देवाः पूर्वं इन्द्रहृदयस्यतिभ्यां रक्षांस्यज्ञनित्ये तदस्तु प्रकृते क
इन्द्रः को वा सहस्रस्यतिः कथं वा - ताभ्यां रक्षसा मपहननं यत
उक्तं सुपपादयत - इत्याहुः ॥ ४ ॥

“स यः स इति । पूर्वं दक्षिणभागे रक्षांस्यपहतानिन्द्रः परा-
जय्यते । स य इन्द्रोऽस्ति स एव अप्रतिरयस्त्व इत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ अप्रतिरय मीनेन्द्रात्मकत्वमुपपादयति — “आशुः शिशान् ॥
इति । (मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया मन्त्रस्य वा मीदात् आशुः
शिशान् इत्यादिका इन्द्रं ऋषोभिरूपाः - सहसा भवतीति
इन्द्रत्वेन स्वीकर्तुं सुविता भवन्तीति अर्थः । अप्रतिरयस्युक्त-
स्याना मृचां द्वादश सङ्ख्याया कत्स्नान्तेः सकाशादसुरा रक्षांसि
आपहण्यन्त इति प्रशंसति । ॥) “द्वादश भवन्तीति । तानां
कन्दः प्रशंसति — “त्रिष्टुब्भि रिति । त्रिष्टुम्बो वज्रत्वं वज्रि-
णेन्द्रेण सहोत्पत्तेः सा चोत्पत्ति स्तौत्तिरीयके श्रूयते — “उरसो
वाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमोत मिन्द्रो देवतान्त्व सृज्यतत्

प्रतिरद्याख्यं सूक्तं * जपेति एवं तत्र तत्र व्यापारे तं तं
 'सम्येयति' विनियुञ्ज्यादित्यर्थः । अतः सम्यैष "ब्रह्म
 प्रतिरद्यम् जपेति" यदुक्तं तस्योपयोग मभिधातुं सुराकल्प
 मवतारयति ॥ १ ॥

"एतदा इति । एतस्मिन् काले खलु एत मग्निं चय-
 नाख्यं यज्ञं तत्सुखमानान् कल्पिमानान् इडभावस्यादयः । (१)
 अतएवाग्निविहारसमीपे गच्छतो देवान् दक्षिणभागेन एका
 'असुरा रक्षांसि'त्वेन लोडार्थव्याप्यमेव लट्-प्रत्ययः । 'न यजध्वं'
 न विम्वारयध्व मिति । हन्तु मैव्यन् देवानां यज्ञं विहन्तु
 मिच्छन्तित्यर्थः ॥ २ ॥

पश्चात्तद्वै रक्षाकं मध्ये त्वमेव प्रगस्ततमो बलवत्तमय
 यनिष्ठय वीर्यवत्तम इति । अतस्त्वमिमानि रक्षांसि प्रति-
 पद्यं कुतश्चेत्युक्ते इन्द्रेण मे ब्राह्मणो द्वितीयोऽस्त्वित्युक्ते तयैव
 कुर्म इति । इडस्यतेर्ब्राह्मणत्वात्तमिन्द्रस्य द्वितीयं सकुर्वन् ;
 तथा कत्वा मे देवा इन्द्रेण इडस्यतिना च दक्षिणतो दक्षिण-
 भागे नागकानसुरारक्षांसि बापहृत्य अनाद्रे अतएवाभये प्रदेशे
 एनं प्रकृतं यज्ञं सकुर्वेत् ॥ ३ ॥

"तदा एतद्" इत्यादिकस्याय मर्थः ;— देवाः पूर्वं यत्
 कर्माकुर्वन् एतस्मिन् कालेऽपि तदेव क्रियते खलु इद
 मिति । अपह्ननक्रियाविशेषणं इदं रक्षसाः, अपह्ननं पूर्वं

त्रिष्टुप्छन्दः इति । अथवा दीर्घोऽन्तात्त्रिष्टुभो बन्धत्वं दीर्घ-
वत उरः प्रदेशो निर्माणात् । अतएव श्रुतं,— त्रिष्टुप्
छन्दो बृहत्साम राजन्यो मनुष्याणा मविः पशूनां यक्षासे
दीर्घोऽन्तो दीर्घोऽद्यसृजतेति । मनु प्रकृतस्याग्निकर्मत्वात्
तत्रैतास्त्रामैन्द्रीणा मृवा मसमवेतार्यं त्वंस्यादित्यत आह,—
“ता द्वाविंशति इति । चतुधत्वस्त्वारिंशदक्षरा द्वादश
त्रिष्टुभः सन्भूयाष्टाविंशतिपञ्चमताक्षराणि सम्पद्यन्ते चतुर्विंश-
त्यक्षराणां यायवोणां द्वाविंशतिस्त्वावदक्षरा भवन्ति । अतो
द्वादश त्रिष्टुभो मिलित्वा द्वाविंशति गायत्र्याग्राग्नेय्यो *
भवन्ति अग्निना रुचोत्पन्नत्वात् । अतएव श्रूयते,— “रुचुश्च
तस्मिन्विरमिमोत त मग्निर्देवता च सृज्यत् गायत्रीछन्दस
इति, प्रकृतञ्च कर्माग्निसम्यग्नि भवन्ति । तत् प्रणयनात्मक-
त्वात् । अतस्मा फल ऐन्दोद्योषि छन्दः सम्पत्तिद्वारा प्रकृति-
कर्म समवेतार्या एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्थं ब्राह्मणकृतस्याप्रतिरथ सूक्त † जपस्योपयोगं सुक्ता-
ग्रामेऽद्यमन ‡ सप्तसूक्तं विधत्ते— “अथैन मिति । “उदु
त्वा विधे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्यादिना § अन्त्येष्ट्यर्थः ।

* ‘गायत्र्यास्ताच्च येय्यो (१-गाय अत्र आग्नेय्यो)’—इति छ, भ ।

† ‘ब्रह्मकृतस्याप्रतिरथसूक्त’—इति भ, ‘ब्रह्मकृतस्याप्रतिरथ-
सूक्त’—इति न ।

‡ का० श्री० सू० १८ ३. १८ ।

§ या० मं० १० ४३ ।

तस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणं प्रागुक्तं मित्याह— “तस्योक्तो बभूव
रिति ॥ ७ ॥

उद्यमनानन्तरं * अर्धयुपभृतीनां चित्तं प्रति † गमनं
विधत्ते ‡— “अथेति । अथ “पश्चदिशी देवि § रित्या-
दिभिः पञ्चभि र्ऋगिरान्नीध्रपर्यन्तं गच्छन्ति । अकृतं स्ता
कचः क्रमेण व्याचष्टे— “देवाद्यासुराद्येत्यादिना प्राजापत्य-
भूता देवाद्यासुराद्येत्येते समये दिग्विषयेष्वर्था कृतवन्तः ;
पश्चाद्देवासुराणां दिशो वृक्षन्तः ततोऽगमस्य स्वाधिनी कृतवन्तः ।
म त्ते पश्चदिशी देवोरित्यादिभिः पञ्चभि र्ऋग्नि रान्नीध्र-
पर्यन्ते गच्छन्ति । अतस्मा कचः क्रमेण व्याचष्टे,— “यज्ञ
मवन्ति यनेन तथैव यजमानोऽपि देवं कुर्वतो भ्रातृश्वस्य
दिग्ं आधीनाः करोति । “देवोरित्यनेन एवादिशी देव-
सम्वन्तिनीः कुरुते । असुरेभ्य उपगमस्य देवैः स्वाधिनी-
कृतत्वाद्देवोरित्यनेन तथैव सम्पादितवान् भवतीत्यर्थः । “यज्ञ
मवन्तु देवोत्यनेन प्रकृतस्यैव यज्ञस्यायनं विवक्षितं मिति
दर्शयति,— “यज्ञं मितं मिति । अमतिशब्दस्यायनेच्छार्थं
इति व्याचष्टे— “अपामतिमिति । अशनायोदग्येत्यादि ॥

* ‘उपयमानान्तरम्’—इति छ ।

† चित्तं प्रति [आधीधपर्यन्तं]—इति छ ।

‡ का० आ० सू० १८ ३ १३ ।

§ वा० मं० १७ १४ ।

॥ ‘अशनायोदग्यप्रनाथः शुभ्रश्चापिपामागर्ध्वः’—इति पा० सू०

सुखेनाशनाया शब्दः कज्जन्तो निपातितः । रायस्योप इति धने तदिपये पोषेवेति वक्तु मभिप्रेत मित्याह,— “रायस्योप इति रायस्योपे अधीत्यत्रापि तथैव विवक्षित मित्याह,— “रायस्योपे अधोति यजमानस्यैव पूजकत्वात् ॥ ८ ॥

“भामहान्” शब्दो यजमानपर इत्याह,— “यजमानो वा इति । अग्नेरुक्थानि स्रोत्रशस्त्राणि पत्रपदङ्गानि भयक्तौ त्यग्नेरुक्थपत्र इत्याह,— “उक्थपत्र इति । यतो देवाः ‘तत्तं धर्मं’ धर्मसम्पन्नं अग्निं ‘परिगृह्णाय यजन्त’ ; अत उच्यते मन्त्रे,— ‘तत्तं धर्मं’ इत्याह— “तत्तं धर्मं मिति । उत्तरवाक्य मय्येव नैव व्याचष्टे,— “कज्जति । ‘कज्जति’ आग्न्यदधिपयःप्रभृति ता रक्षेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अग्निर्देवसम्बन्धित्वाहारयत्तत्त्वाज्योपयित्तत्त्व मत्वाहानिरेव ‘देश्यायेत्यादिनीचत इति । देवाधेति उत्तरवाक्यद्वयं प्रसि-
 शार्य मित्याह,— “देवनीरिति परिगृह्येति ‘देवा देवेभ्य इत्यञ्जयन्त’ इयेतत् पदं व्याचष्टे,— “अध्वरो वा इति । अध्वर्यन्त इति “कव्यध्वरहतनम्बर्चिनोप इति” * अकार नोपः ॥ १० ॥

“धीतं शमित” मिश्रस्य पदद्वयस्यार्थं माह,— “इष्टं स्विष्ट मिति । अध्वर्युहोत्रशस्त्राणा यद्यःप्यानं यथायथं मन्त्रं अप एव ‘सुरोयो यज्ञ’ इति व्याचष्टे,— “अध्वर्युः पुरस्तादिति ‘वाका-
 मित्र’ इत्यनयोः शब्दयोः समानाधिकरणागद्वा निवारयति ।

“ततो नो वाकायाश्चिपयेति । एतस्य प्रणीयमानसाम्नेरादित्या-
मकत्वात् ॥ ११ ॥

स एव प्रणीयमानानिष्टक्षणः सूर्यस्यैव रश्मिभि र्युक्तो
हरितवर्णः ‘केगः’ तेजोरूपः सविता चनवच्छिन्नं पुरस्तादे-
तदुपपद्यते । अतो मन्त्र इमं निवार्यं माचष्टेत्याह,—
“सूर्यरश्मिरिति । लघुः पशुजनकत्वेन ‘पूषा’ इति पञ्चाशः
उच्यते वाग्नयेरनुज्ञायां प्रवर्तन्त इत्ययमर्थः । मन्त्रभागेन विव-
क्षितः इत्याह,— “पशवो वा इति । ‘प्रेरत’ इति ईरगता *
वित्यस्यादादिकस्य लिटि बहुवचने रूपम् । अग्नेः प्रजापत्या-
मकत्वेन सर्वस्यापि दृष्टत्वाद्भूतित्वाच्च तत्रायं ‘सम्पश्यन्नि-
त्यादि मन्त्रभागः समवेतार्यं मित्याह,— “सम्पश्यन्निति ।
देवा दीयन्त देवसामन्विभ्यः पञ्चदिशः, चमन्ति, मग्नेच्छा
दुर्मन्ति अग्रास्त्रीमां अतीक्षापनाधमानाः धने तद्विषये पीय
च यज्ञपतिं सम्पन्विभ्य एनं प्रणीयामानाग्निः लक्षणं यज्ञ
भवन्तु अस्यादिति “हृदसि लुङ् लङ् लिट्”—इति लोङ्घ्यं
लुङ् प्रत्ययः † किञ्चाय मपि यज्ञः धने तत् प्रीयेषाधि-
तिष्ठन्निति प्रथममन्त्रस्याय मर्थः । सम्पश्यन्ति च नो प्रणीय-
माने भामहानेत्यर्थं पूजको यजमानीऽधिकारभावेनानुगच्छति ।
उक्थ्यान्वेवाङ्गानि यस्य स उक्थपव ईश स्तुत्यो यज्ञियो
वासवानिरभ्यर्च्युणाधारितः किञ्च देवास्तत् घर्मात्मकं त मग्नि

* “ईर गतौ कम्पने च”—अ० आ० १०१८ धा० ।

† पा० ऋ० ३ ३ ६ ।

परिगृह्याय यजन्त भूतत्वादेव च यज्ञरूपं तं धान्यादि-
 हविर्नक्षत्रेणानेनाशमयन्तेति द्वितीयस्यार्थः । होमसम्बन्धिने
 धारयित्रेऽजोपयित्तमायाग्नये हविर्दानार्थे तत् प्रणयनं क्रियत
 इति वाक्यं मेघः । किञ्च यो देवयोः त्रियस्त इति त्रियः
 देवा.त्रियो यस्य स तयोक्तः ; भक्तेभ्यः त्रियं दातुं मनो यस्येति
 श्रीमनः , गतानि पश्यासि यस्यामी गतपयः , त मग्निं
 परिगृह्य देवाय जनःपदेशं गतवन्तः । गत्वा च देवा ऋत्विग्भि-
 र्यो देवेभ्यो यज्ञं मिच्छन्तः स्थितवन्त इति तृतीयस्यार्थः ;
 "गमिनेति तृतीयैकवचनस्य सु इत्यादेशः । स मिषा धान्यार्थं
 यागाय हविः वीतं इष्टं यत्र यस्मिन् प्रणयनपदेशे हव्यं हव-
 नाहं मग्निं मध्वर्वादीनां मन्त्रं अपावाक् तुरीयो यज्ञी गच्छति
 तथाविधानात् तस्माद्गन्ते ऋग्यजुस्सामनक्षत्रानि वाक्यानि धाशि-
 पय नोऽस्मात् क्षुपन्ता मिति चतुर्थस्यार्थः । सूर्यस्य रश्मिभि-
 र्युक्तो हरितवर्णकेशः ज्योतिरूपः प्रवीयमानोऽग्निरक्षणः सविता
 अतश्चिह्नं मुञ्चच्छति । तस्मान्मे रनुप्रायां यन्ते महिमानं
 विद्वान् पूषा याति (तदुत्पाद्याः पशवः प्रवर्तन्त इत्यर्थः ।
 किञ्च सोऽग्निं पिबन्तानि सुवनानि सम्पश्यन्तेषां रक्षको भवतीति
 पञ्चमस्यार्थः) ॐ ॥ १२ ॥

तयैवेतद्यजमानो भ्राह्मणस्य संत इति सामान्येनोक्तं सम्प्रति
 ता एव पञ्चदिगो विप्रिय दर्शयन् तामा मुक्त मन्त्रे स्वाधीन-

तया प्राप्तिमाह— “तथा इति, तदिति। ‘देवा’ यस्मिन् काले ‘असुराणां’ दिश्ये वृक्षत तस्य कातस्य परामर्शः एतच्छब्देनानन्तरोक्ता मन्त्राः परामृश्यन्ते। अहस्मातेभ्यो य ममितवन्तः समारोहयन् स्वाधिनो कृतवन्तः। “अथो इति। किञ्च देवा कं तस्मिन् काले ‘एताभि’ ऋग्भिः ‘आतः’ सूर्यावस्थानप्रदेशनचयान्तरिचपर्यन्तं सभापुत्रं तद्देवाय सप्ति यजमानो ब्राह्मण्यतोपगमध्यस्वाधिनो कृतस्ता पञ्चदिमः आतः अन्तरिक्षात्मकान्मोक्षमण्डपपर्यन्तं सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥

उक्तैर्मन्त्रैः प्राप्नोतिपर्यन्तं गत्वा तत्रैकस्य पृथिव्यर्णस्याग्निम उपधानं विधत्ते ॥— “अथेति। ‘पृथिव्यर्णेन चैत्य’ सुच्यते पृथिव्यग्निः ॥ उपधानेनादित्यर्णोपधानं भवतीत्याह। “अथौ वा इति। आदित्यज्जलसाहस्यपदार्गनेनोक्त मग्निः प्रथित्व सुप- पादयति। पृथिव्यर्णो भवतीति तस्य चाग्निम उपधानं गार्हपत्या- हवनीययो मध्ये कर्त्तव्यं मित्याह,— “त मन्तरेणेति। गार्हपत्या- हवनीययो रधस्तनोपरितनलोकद्वयात्मकत्वाज्ञोक्तद्वयस्य च मध्ये सूर्यस्य तपनात् सूर्यात्मकस्याग्निस्ततोपधानं सुपवत् मित्याह। (“अथं वै लोके इति। गार्हपत्याहवनीययो मध्यभागस्योपधानं

• “आग्नीष्वदेनादित्यं पृथिव्यर्णं पृथिव्याग्निं सुपवधाति”—इति का० श्री० सू० १८. ३. १८।

† “चैत्यं” or “चैत्यो” -इति ह।

‡ “पृथिव्यर्णं तनुं वृत्तं पाषाणं विविच्यत्वं वा”—इति का० श्री० सू० १८. ३. २०।

स्यान्तया विद्यानादानीध्रादभ्यषापि तदुपधानं स्यादित्यत
आह ॥ १४ ॥

“आग्नीध्रवेलाया मिति । ‘वेला’ शब्दः अवकाश माचष्टे ।
गार्हपत्याहवनीययोरधस्तनी) * परितन लोकात्मकयोर्मध्यवर्त्ति-
त्वयाग्नीध्रस्यान्तरिक्षात्मकत्वं व्यध्य इत्युर्ध्वमार्ग उच्यते, तत्रैतस्या-
श्मन उपधानं क्रियते तस्मादितः प्रदेशादूर्ध्वं † भर्गे एव सूर्य
स्तपतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ तथाश्मन आदित्यात्मकत्वादादित्यस्य च प्राणाद्या-
त्मकत्वात्तदुपधानेनात्मनि प्राणादिधारणं सम्पाद्यत इत्याह,—
“स एव इति । ‘स’ आदित्यात्मकादित्यरूपत्वात् आदित्यस्य
च प्राणत्वं तदुपाय प्राणिन चेष्टति तदस्त्वमये तु न चेष्टत इति ।
अतएव श्रूयते— “यो सौ तपसुदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणा-
नादायोदेति । *—*। असौ योऽस्तमेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणा-
नादायास्तमेति इति ‡ । प्राणत्वादेव वायुरूपत्वं प्राणिना मिव
जीवनकालसम्बन्धात् । “आयुर्ध्वेतदिति । एषो ब्रह्मा यतः कारणा-
दायु एतदिति नपुंसकलिङ्ग मायुरित्येतदपचं तस्यायु रक्षं तद्वता
मिव भोगृत्वात् । अत एतदत्र तस्मात् तदुपधानेन स्वकीय
मात्मनि प्राणादीन् धारितवान् सम्भवति ॥ १६ ॥

अथ तस्योपधाने मन्त्रद्वयं प्रदर्शयद् व्याचष्टे,— “स उप-

* वन्वनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत ।

† ‘प्रदेशद् व्यध्य’ इति क, ‘प्रदेशादूर्ध्वं’ इति ज ।

‡ तै० व्या० १. १३. १ ।

दधाति विमान एष ॥” इति । ‘हि’ यस्मात्कारणात् ‘एष’ सूर्यो-
 भूत यामस्य निर्माता द्युलोकस्य मध्ये चास्ते, अत उक्तं,—
 ‘विमान’ इति उदयमानः सूर्यः पृथिव्यादोन् स्वप्रकाशेनापूर-
 यतीति । त मयं भावेति आचष्टे,— “आप प्रिवानिति ।
 ‘आ’ पूरणे †— इत्यन्नादत्तमानार्थस्य लिटः कसुरादेशः ।
 ‘विष्वा’ षोडशतन्त्रादी पदाभ्यां विखेपां भूतानां ‡ च व्यापनात्
 वेदयः सुवय विवक्षन्त इत्याह,— “स विष्वाधीरिति,
 “पूर्व मपर मिति । पृथिवी द्युलोकसाधोयन्ते, किञ्च ‘पूर्व’
 मित्यनेन पूर्ववृत्ते गार्हपत्या उच्यते,— अपर मिति अनेने-
 दानीं चीयमान आहवनीय इति आचष्टे,— “अन्तर पूर्व
 मिति ॥ १७ ॥

द्वितीय मन्त्रे,— “उक्षा समुद्रः § । (पूर्वत्वाद्योनिं” मध्ये
 दिवस इति पादत्रयार्थः प्रसिद्धा इत्याह । “उक्षा समुद्रो
 अक्षय इति चतुर्थपादे रजः’ शब्देनैते लोका) ॥ विवक्षन्त
 इत्याह,— “विवक्षन्त इति । भूत यामस्य निर्माता आपा
 पृथिव्या अन्तरिक्षं वा समस्तात् पूरयन् एष सूर्यो द्युलोकस्य
 मध्ये तिष्ठति; किञ्च स सूर्यो पूर्वापरञ्च केतु’ लोक मन्त-

* वा० मं० १७ ५६ ।

† अ० वा० १-२१ घा० ।

‡ विष्वां हविषां हृता— इति अ०,

§ वा० मं० १७. ६० ।

॥ बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पादो नास्ति च-पुस्तकादभ्यन्त ।

“वाजस्येति” “उद्धामचेति” मन्त्रद्वयं † तिगदव्याख्यातं
मित्याह,— “वाजस्य सा प्रसव इति । पञ्चदिशो दैवीरित्यादिभि
र्मन्त्रैर्गाईपत्यादाम्नीध्रपर्यन्तं गमने आष्टव्यसम्बन्धिनीः सूर्यादर्वा-
चोः । पञ्चदिशस्ततो गमय्य स्वयं प्राप्तवान् भवतीति उक्तम्,—

अथ “इन्द्रं विधा अवीहधन्” इत्यादिभिर्मन्त्रैराम्नीध्रादाह-
वनीयं पर्यन्तं गमने सूर्यादूर्ध्वा आष्टव्यसम्बन्धिनीधतस्रो दिश
स्वयैव प्राप्नोतीत्याह,— “तदा अमुष्यादित्यादिना — “पात
इति द्युलोकपर्यन्तं मित्यर्थः ॥ २१, २२, २३ ॥

चित्वाग्नि समीपगमनानन्तर † क्रमश्च मित्यादिभिः पञ्चभि
र्मन्त्रैः ‡ सप्तारोहणं विधत्ते §— “अयाम्नि मिति । चित्वाग्नि-
हपरिधायमाणे उष्ट्याग्नी होमविधानेन तत्र तदा वचनार्थं
कस्याच्चिदपेक्षणादग्निनिधाने यजमानस्यापि निधानात् तदपेक्षा
मारोहन्तीति मद्भवणम् । “स्वर्गो ये लोको नाक.” इत्यादिना-
रोहणप्रस्तावम् व्यापटे— “क्रमश्च मिति ॥ तेषां मेव परत्वेणा-
भिधानम्, ‘अग्नेनाग्निना’ चित्वाग्निना ‘एतम्’ इत्यभिनयेन
निर्देशः ‘एतं स्वर्गं’ क्रमश्च अप्रतिविधं न गच्छतीत्येतदुक्तं भवती-
त्यर्थः । एते क्रममाणा अथर्वप्रभृतयः एन सुष्ट्याग्निं हस्तेषु
ब्रिभृतः धारयन्तः अतः रसा एवार्थो सम्बन्धेण प्रतिपाद्यते ।

* वा० मं० १७. ६३, ६४ ।

† “गवामंवरं”—इति छ, भ. ।

‡ वा० मं० १७. ६५—६६ ।

§ “क्रमश्च मपिनेति चित्वामारोहन्ति ।”—इति का० थौ० सू०

“दिवस्पृष्टं स्वर्गलोक मित्यनेन मन्त्रे ‘स्वर्गत्वा’ इत्यत्र स्वरित्य-
स्यार्थ उक्तः । अत्र ‘दिव’-शब्देन द्युलोक उच्यते, द्युलोकस्य
पृष्ठं उपरितनं स्वर्गं सुखातिशयहेतुं तस्यैवस्वानविशेषां गत्वा
देवेभिर्देवैर्मियाः संयुताः सन्तस्त्रिहतेत्यर्थः । ‘दिवस्पृष्ट’ मिति
पठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना विधर्जनीयस्य सकारः ॥ २४ ॥

प्राची ॥ वे दिग्गणे रिति । प्राचीदिग्गणेः सम्बन्धिनौ खलु
अतएव तैत्तिरीयकं— “प्राचीदिक् अग्निर्देवता”—इति ॥ “अस्य
ख मिति । अस्पृष्टका स्वस्वरूपस्याग्ने त्वं पुरोवर्त्तमानोऽग्नि
मभेदं यत्रे इत्युक्तं भवति । “दीप्यमान इति । दीयते इत्यस्यार्थ-
कथनम् ॥ २५ ॥

“पृथिव्या अह ॥” मिति । गार्हपत्यस्याग्नीप्राहयनीयानां
पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् क्रमेण तद्यागमनात् पृथिव्यादि-
लोकत्रयं क्रमेण कृतावानधीत्यर्थः । ‘आहह’ मिति “लघुहहभिभ्य
श्चन्द्रसि-इति घुंरडादेशः” ॥ “दिवो नाकस्येति । नाकस्य
सुखहेतुभूतस्य द्युलोकात् ‘पृष्ठाद् ज्योतिर्विधिष्ट’ प्रकाशमानस्वर्गं
लोक ‘मगामह’ मित्येतदुक्तं भवति । अत्रापि पूर्णवत् कृष्णाति-
शयहेतुभूती द्युलोक दिव्यप्रियः स्वर्गशब्देनोच्यते ॥ २६ ॥

“न ह्येवेति । ये स्वर्गलोके यन्ति ते फलान्तरत्वापेक्षते
खलु, अत उक्तं स्वर्गम् ॥ इति । एष एवेति सर्वेषां प्रका-

॥ वा० अं० १० ६६ ।

† तै० ब्रा० २. १२. ५ १ ।

‡ वा० अं० १० ६० ।

§ पा० सू० २. १. ५२ ।

॥ वा० अं० १० ६८ ।

रेण जगद्वारयतीति । 'एष एष यज्ञो विश्वतोधारः' येन एवं यज्ञं वितन्वते एत एव सुविद्वांसः खलु विदुषा मेव यज्ञं निष्पादकत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

"अग्ने मेहोति" । "इम मेतदिति । 'त्व मेपां' देवान् पटुमिच्छतां 'प्रथमः' मेहोति इमं सुख्याग्निं माह-अग्नेऽनुष्टुप्पुण्ड्रदुपकारत्वात् । 'इयजमाना' इति व्याख्यातं यजमानं भृगुभिरितिसप्तमस्यत् । उक्तं मन्त्रस्याध्वेन चित्याग्नेरारोहणेन स्वर्गं लोके विद्यमाना भ्रातृव्यसम्बन्धिनीः पञ्चदिशः पूर्वतः प्राप्तवान् भवतीत्याह ॥ २८ ॥

"तथा अमुर्भिर्लोक इति । अत्रापि 'पातः' इति द्युमोकादुपरितम स्वर्गावधित्वेनोच्यते ॥ २९ ॥

चित्वाग्निसमारोहणानन्तरं मन्त्रिसुख्यमी होमं विधत्ते । "अयेति । अग्निं जुहोति अग्निहोमिनेष्वित मत्वादेन मिति कर्मणि द्वितीया विहिता । आहुतिवित्त्यं प्राप्तस्याग्ने रूपरिष्टादन्नं सम्पाद्यत इत्याह— "एतद्वा इति । विहिते होमि द्रव्यं विधत्ते— "छाणायै शक्तवक्षायै पयसा" † इति, उक्त-लक्षणाया गोः पयस उपादाने कारणं माह— "रात्रि र्वा इति । रात्रि खलु छाणाशक्तवक्षाभ्यारात्रेरसावादित्ये वक्षः यथा गोः समीपे वर्तते तद्वदस्य रात्रिसमीपे वर्तमानत्वात् । अयं मेपायं सौमिरीयके श्रूयते— "अग्निर्यादित्यथरात्रेर्वत्सयेति आदित्य"—इति । एवं चास्याग्नेरादित्यात्मकत्वात् तयाविधाया गोः पयसा होमि स्वमोक्तभागेन तदेव विधियते,— "स्वेन

रसनेति । तत्र प्रीक्षितवान् भवति, प्रीणयितस्यादित्यात्मक-
स्यामेरुपा एव वर्त्तमानत्वेनोपधार्यमाण स एवोख्यामी जुहुया-
दित्याह,— “उपरीति । प्रकृतहोमे साधारणं जुह्वः प्राप्नो-
तीति तदपवादत्वेनदोहमं विधत्ते— “दोहनेनेति । दोहनेन
हि पयः प्रदीयत इति दोहनान्तरं पश्चान्तरे दोहनेने सक्तु
पयः प्रदीयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रकृत निवातिहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यदेवेति ।
घग्नेः शिरोवत् प्राधान्यात् सच्छिरसं पयसः प्राणत्वं तत्
पुष्टिहेतुत्वात् । “यथा स्वयमाहवा मिति । होमावसरे
स्वयमाहवाया उपरि किञ्चिद्यथा ‘प्रचरेत्’ तथा होमं कुर्यात् ;
एवञ्च स्वयमाहवायाः प्राणत्वात् । घग्नेसु शिरस्त्वात् प्राणश्च
शिरसेत्युभे अपि ययो सप्तत्वेन रत्नेन सन्ततीति तदेव विवृणोति
‘सन्धधाति’ परस्परसम्बन्धं करोतीत्यर्थः । प्रकृतहोमो मन्वी
दर्शयन् तत्र प्रथममन्त्रसन्नाह्येन षष्ठकाण्डे प्रागेवाभिहित
मित्याह— “नतोवासेति * ॥ ११ ॥

* वा० सं० १० ७० ।

“स्वयमाहवा मध्यमि” धारयन् शुक्लवत्सा पयसाभिजुहोति
अथाया दोहनेन स्वयमाहवा भवमिच्छन्नतोवासेति । स्वयमाहवाया
उपरि धारयन्नमिन् सत्त्वायाः शोः शुक्लवत्सायाः पयसा दोहनेनाभि-
जुहोति स्वयमाहवा भवमिच्छन् । स्वयमाहवाया उपरि प्रतिप्रस्थाता
त निधमिन् धारयन् मध्यमेन प्रागेव जुहुस्यामीत्येव जुहोति ।”

—इति का० मी० ख० १८ ४ २ २ ।

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “अग्नेः सहस्राक्षेति * हिरण्य-
शकलैर्वा इति । प्रकष्टोऽग्निः प्रोचये विनियुक्तैः † सहस्र-
सङ्ख्याकैः ‡ हिरण्यशकलैः सहस्राक्षः खलु, अतश्च मन्त्रे तथा सम्बो-
ध्यत इत्यर्थः । प्रकाशकत्वसाधारण्येन हिरण्यशकलानां मन्त्रितो-
पपारः । “यद्ददः शतशीर्षेति । प्रजापतिशब्देनोचितेष्वलुपु
अन्तवर्त्तमानेन अन्यौ प्रतिष्ठितेषु तेषु स एव शतशीर्षीरुद्रः
समभूदिति काण्डस्यादावुक्तम् । अतोऽत्राहः श-शब्देन सकाशः
परामृश्यते अतोऽस्मिन् काले “शतशीर्षीरुद्रो सृज्यतेति । यत्र
अत उक्तं मन्त्रे शतमूर्ध्वमिति त्वर्थः, यः शतशीर्षी भवति तस्य
शतसङ्ख्याकाः प्राणाः सहस्रसङ्ख्याकाः व्यानाश्च भवन्ति ।
यतं सहस्रं मित्यपरिमितं नामधेयम् । तस्मादुच्यते,—“यतं
त इति । त्वं सर्वस्य इति । ‘सहस्र’ मित्यपरिमितं सङ्ख्यावच-
नात् सहस्रस्येत्यनेनापरिमितं सङ्ख्यावत् इत्यस्यार्थस्याभिधानात्
सर्वस्या इत्येतदुक्तं भवति । सहस्रेति लिङ्ग्यत्वयः “अधीगर्गदये-
शाद्धर्मणि” §-इति षष्ठी प्राप्नो षष्ठार्थे चतुर्थी वक्तव्येति । ‘सर्वस्यै
वाय इति चतुर्थी । “एष वै वाज इति । ‘वाज’-शब्दोऽस्रवाचो तद्दे-
वतत्वादेवोऽग्निर्वाजः खलु अतस्तस्मैते विधेयं वाजाय स्वाहेत्यनेन
त-भक्तिं प्रीणाति । हे सहस्राक्षः शतमूर्ध्वे अग्ने ! ते शतसङ्ख्याकाः

* ‘वा० ब० १०. ०१ ।

† इदेव पुरस्तात् वा० ८. ०४. ७ ।

‡ ‘स्यंस्याकोः’-इति इ भ, न ।

§ पा० सू० २. ३. ५५ ।

प्राणाः सहस्रसङ्ख्याकाः व्यानाश्च भवन्ति ; त्वं सर्वस्य धनस्य
'ईशिये' ईश्वरो भवति ; तस्मै अयच्छेत्तुल्ये तदात्मकाय ते वयं
परिवरेम । इदं हवि स्ते स्वाहुत मसु इति मन्त्रार्थः ॥ ३२ ॥

मन्त्रगत्येन दिव्येन सकलस्याग्नेरभि होमः सम्पद्यत इति
प्रयोजयति,— “होम्या मिति ॥ ३३ ॥

अग्नि होमानन्तरं सुस्थान्नेयितीनां सुपरि निधाने
विधत्ते— “अयै न मिति । निधानमन्त्रे “सुपर्णोऽसि * गरु-
त्मान् † इत्यस्योपयोग माह । एतदा' इत्यादिना लोके हि
योनी सित्तं प्रजननं समर्थं रेतो विक्रियते अययवविभागवत्
क्रियते । अतोऽद्यापि योनिरुपाया सुखाया संस्तृतस्याग्ने रेत-
स्यन्नस्यापि विकृत्या भवितव्य मिति । पूर्वं विकृत्या विकृति-
साधनभूतेन मन्त्रेण “सुपर्णोऽसि गरुत्मान्” इत्यादिकेन सुप०
गरुत्मान् कृत्वा विकृतवान् ‡ । तथा अयनकालेऽपि ‘सुपर्णं गरु-
त्मान्’ एव कृत्वा विकृतवान् ; सम्प्रति ‘सुपर्णोऽसि गरुत्मान्’
इत्यादिकेन ‘सुपर्णं गरुत्मान्’ कृत्वा निहितवान् भवति । चीय-
मानस्याग्नेः घञाकारेण चयनात् ‘सुपर्णोऽसि गरुत्मान्’ इत्यु-
क्तम् । ‘गरुत्मान्’ प्रयस्तपद्यत्वात्, अतएव ‘सुपर्णं’ पर्थ-शब्देन

* “तस्या मयि निदधाति सुपर्णोऽसीति षष्ठकारेण ख्यमाह-
खायां सुपर्णोऽसीति ऋग्देवेन षष्ठकारेण चासिं स्थापयतीत्यर्थः ।”

—इति का० श्रौ० सू० १८ ४ ५ ६ ।

† वा० स० १० ७२ ।

‡ “विकृतवान्”—इति श्रु० ।

पतनमुच्यते शोभनपतनविशिष्ट इत्यर्थः । “एवं ह्येष इति ।
(एष अग्निरेव सुज्ञप्रकार मितत् सर्वं करोति यतः पत उक्तं
मन्त्रे पृथिव्याः सीदेत्यादौत्यर्थः ॥ ३४ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “आशुद्धान इति ।) ॥ ‘सप्रतीकः’
शोभनावयवः तत्त्व मितरान् प्रति न अपि तु अक्षान्
मन्त्रो वेति व्याचष्टे— “न तु प्रतीक इति । अस्योख्यान्ने
रेव चित्वाग्निः स्वसम्बन्धिस्यानम् । अतोऽग्नेः ‘स्वो योनि’
मित्यादिना चित्वाग्निं साध्याधितिष्ठते तदुक्तं भवतीति व्या-
चष्टे— “अग्ने स्वामिति अक्षामिति पृथग्यन्तरिक्षाभ्यामुप-
रिवर्त्तमानत्वेन द्युलोकात्मकत्वात् ‘अग्निन्’ चित्वाग्निसत्त्वपे
द्युलोके ‘अध्यासीद इत्यर्थः । विश्वेदेवा इत्यनेन ‘विश्वेदेवैः सह’
स्वं यजमानं मन्त्रं संहितवान् भवति हे अग्ने । त्वम् गरुडान्
अतएवं शोभनपतनोऽसि, तादृश स्वं पृथिव्यां पृष्ठे उपविशस्व-
दीयाभासो अन्तरिक्षं मापूरय ज्योतिषा दिवं दृढां कुर्व
तेजसा दियोऽपि दृढी कुर्विति प्रथमस्यार्थः । भाः ज्योति स्तेज
इति प्रकाशविशेषाः । हे अग्ने । त्वं पूर्वस्यां दिशि आह्वय-
मानोऽष्माकं शोभनावयवो भूयाः, अतस्त्वां योनिं चित्वाग्निं
साध्याक्रियया अधितिष्ठ साधुयेति तृतीयैकवचनस्य सुपां-
सुत्तुमित्यादिना यादेशः । अग्निन् चित्वाग्निरूपे उत्तरे अध-
स्येषु लोको अध्यासीद, हे विश्वेदेवाः । यूयं यजमानयात्र

सीदत । ययं सम्प्रदानत्वेन सीदति । यजमानोऽधिकारित्वेन
सीदत्विति द्वितीयस्थायं स्पष्टार्थम् ॥ ३५ ॥

उत्तरवाक्यद्वये निधानान्तरं अस्मिन्मयी समिधामाधानं
विधाय ताः समिधवित्त्याग्निं प्राप्तस्याग्नेरुपरिष्ठादन्नरूपेण *
सीति— “अथाग्निविति ॥ ३६ ॥

तत्र यमोमयीं समिधं प्रथमं मादध्यादित्याह— “स वा
इति । यमोमयाः प्रथममाधाने हेतु माह— “एतद्वा इति ।
'एतस्या माहुत्या' मित्त्रनेन मभिक्षुहोतीति विहिताहुतिः
परानुष्ठाने । एतस्या माहुत्यां हुताया मग्निः प्रदीप्तः सन्
'उदज्ज्वलत्' । पश्चादग्निं दृष्ट्वा येनोपायेनायत्री न हिंस्यादिति ।
देवा स्तस्माद्भोताः पश्चादहिंसोपायत्वेन ते यमोमयीं समिध
मपश्यं दृष्ट्वा च मया एत मयमयन् यत एव मगया यम-
यन् तस्मादसौ यमोनामधेया भूत् । अतः प्रथमं यमो-
मयाः समिध आधानेन तथेवाय मपि यजमानः गान्ते एनं
यमयति न जग्धै । जग्धिर्भक्षश्च भक्षणाभावाय अहिंसायै
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथ तस्या यमिसमिध आधाने मन्त्रं दर्शयति †,— “तां

* “प्राप्तस्याग्नेरुपरितनान्नरूपेण”—इति ज, “प्राप्तस्याग्नेरुपरि
सतावरूपेण”—इति क, ग, घ ।

† “समिधाघातं यमोलीवेककुलौदुम्यन्ताः सवितुरिति (१७.
७४—७५) इत्युच्यते”—इति का० आ० ख० १८ अ० ४ ।

सवितु रिति * । “कण्ठो हेना मित्यय सर्वः,— कण्ठी महर्षिः
 ‘एता’ शमिरूपां गां ‘ददर्श’ खलु अतएव ‘सा’ ‘सहस्रधारा
 भूत्वा इमं कण्ठाय ‘सर्वान् कामान् दुदुहे’ तस्मादाहिता शमो
 तथैव यजमानाय सर्वान् कामान् दुग्धे चम्याग्ने नत्पादक-
 त्वेन सख्यन्विनी । अतएव श्रुतिः,— “शमोऽगर्भोऽग्निं मन्यन्ते’
 —इति † । ‘प्रयोजना’ प्रकर्षणयोर्वीं ‘सहस्रधारां प्रयमा महीं
 महतीं शमोऽगर्भां गां कण्ठमहर्षिरदुदुहेत् । उरणीयस्य
 सवितुरभिमतं ‘चित्रा’ चाग्रनोया - ‘सुमति’ शोभन मतिं
 ‘जिह्वजम्बा- जनहितं यस्या सा तयोक्ता सर्वस्योत्पादयवीं ता
 सह सावृण इत्यर्थः ॥ २८ ॥

असिममिदाधानानन्तर वैकटतसमिदाधानं विधाय तस्या
 वैकटतसमिदोमप्राक्षणं प्रागेव पठकाण्डेऽभिहितं मित्याह—
 “द्वीर्वा इति । द्वितीयपादे अथसरे ‘सहस्र’ इत्येकान्तस्त्रिंश
 सुच्यत इत्याह,— “अन्तरिचं वा इति । ‘यस्माद्योनि’ रित्यत्र
 योनि-शब्देनेव भूमीको विवक्ष्यत इत्याह,— “एव वा इति ।
 ‘प्र त्वे हवीषि’ इति तुरीयः पादः प्रसिद्धार्थ इत्याह । “यदा
 वा एव इति । हे अग्ने ! तै त्वा ‘परमे जम्भन् उत्पत्तिस्थाने
 द्युनोके ‘विधेम’ ‡ परिचरेम न केवलं द्युनोके एव किं

* या० सं० १० ७४ ।

† तै० ब्रा० १ १ ६ १ ।

‡ वा० सं० १० ७५ ।

स्तोमैः स्तुतिभिरुपलक्षितावयं अवरे द्युलोकादधस्थाने । सधस्ये ।
 सधस्थाने अन्तरिक्षेऽपि विधेम किञ्च वायान्न पृथिव्यात्मकद्योते,
 स्रव सुदारिद्र्य उन्नतवानसि ऋ गतो लिट् संहितायां अन्येषां
 मपि दृश्यत इति दीर्घः त मेमं लोकं अमया समिधा यज्ञेषु
 द्युलोकादीनां मग्निकारणत्वेनानेः कारणात्ककोरे (१)—होमो
 उक्तः । अथ 'प्र त्वे हवींभि' इत्यनेनकार्याकारेऽहोमी होमो विधी-
 यते । ततः 'समिधे' सम्यक् प्रज्वलिते त्वे त्वय्येपि ह्यन्दसत्वात्
 हवींषि मजुह्वरे मजुह्विरे विपश्चित इति शेषः, इरयो रे इति
 इरे प्रत्ययस्य रे आदेशः । अतो वयं मपि समिधे त्वय्येतां
 समिधं सादधाति इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

वैद्वत्समिधोमानन्तरं मौदुम्बरसमिधोमं विधत्ते—“अथ उदु-
 म्वरी * मिति । आधातव्याया उदुम्बरसमिधः कथञ्चित्, शेष
 माह—“कर्णकवती भवतीति । कर्णक शब्देनाव पत्रशाखादिकं
 विवक्ष्यते । पत्रादीनां पशुपुष्टि † साधनत्वेन पशुस्वास्त्याविधाया,
 समिधो होमिन पशुरपेक्षेवैमं ‡ प्रोक्षति । तस्याविधायः समि-
 धोमसम्भवे किं कुर्यादिति ; तथाह,—‘यदि कर्णकवती न
 विन्देद्’ इति ‘दधिद्रुषं’ दधिविन्दु ‘सुपहत्वाद्’ समिधि संश्लेषा-

* 'वैकङ्कती' गेहो अथ रजौदुम्बरी मिथर्वः ।”

—इति वा० सं० १०. ७४. भाष्यम् ।

† “पशुपुष्टिः”—इति छ ।

‡ “पशुरपेक्षेवैमिनेव”—इति ज ।

दध्यात् । तत्र समिधि 'दधिद्रव्य उपतिउते' इति तदेव
पशुरूपं भवति । अतस्तथाविधायाः समिधो साधानोप-
त्तेन मन्दिं पशुरूपेणाग्नेन प्रीणाति,— मेढो अग्नेदोहि *
इत्यादि ॥ ४ ॥

समिधोमानन्तर माण्याहुतीर्विधत्ते,— “अथाहुती रिति ।
यथेति लोके भुञ्जानस्य पुरुषस्य यथा शाकसूपीदनादिकं
परिविच्य पथात् जनादिकं पेयं पाययेत् तादृक् तदा-
ण्याहुतिकरणं भवति । प्रथमं समिधोमन्मपरिवेषणवत् हत-
त्वादित्यर्थः । तत्रासाधारण्येन सुप्तैव सर्वासां होम प्रसङ्गा-
दाह,— “सुप्तेति । अग्ने त मयाश्व मित्यस्य प्रथमाहुति-
मन्मस्य तात्पर्यार्थं आह,— “यस्ते हृदिष्मृमिति । हृदिष्मृम
मिति ह्रस्वभ्यां टे रूपसङ्ज्ञान मिति सप्तम्यालुक् । हे अग्ने
'ते' तव हृदिष्मृक् † हृदयह्रस्व 'स्मोम' स्तोत्र मस्ति, तं तं
स्तोमं 'जध्या' समृद्धंक्रिया 'समित्ये' तदुक्तं भवति, अग्नेन
मन्मेवेत्यर्थः । अथोऽस्य मन्मस्य हृद्दो प्रशंसति,— “पङ्क्त्या
सुहोति । पञ्चपादा यस्याः सा पञ्चपादा “संज्ञासु यूधस्य ‡”—
इति पादशब्दाख्यभाषे “पादोऽन्यतरस्याम् §”—इति । विकल्पेन

* वा० सं० १७ ७५ ।

† वा० सं० १७ ७५ ।

‡ वा० सं० ५. ३. १३० ।

§ वा० सं० ४ १. ८ ।

डोति प्राप्ते “टाहवि #”-इति षट् प्रत्ययः । ‘पञ्चवितिकोऽग्नि’
रित्यनेनाग्नेः पञ्चत्व सङ्ख्य योगो दर्शितः “पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः”
संवत्सर इत्यनेनापि प्रकारान्तरेण स एव प्रदर्श्यते । हेमः ;
शिशिरयो रुभयोरपि विहित वैशिष्ट्याविशेषणैकत्व मभिप्रेत्योक्तं
“पञ्चऽर्त्तव इति । एवञ्चान्तेः पञ्चात्मकस्याक्षस्य पञ्चपदपङ्क्ति
साध्यो होमे तत् समितेनैवाग्नेनैवं ग्रीणातीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

देवताविशेषं सम्बन्धेन द्वितीया माहुतिं दर्शयति,—“अग्नेति ।
विष्णुकर्मा देवतास्था इति ‘वैष्णुकर्मणी’ माहुतिं जुहोति
कुर्यादित्यर्थः । ननु अस्य होमस्याग्न्यर्थत्वादत्र विष्णुकर्मा-
देवत्वत्वे प्रकृतसमन्तैतार्थं तानस्यादित्यत उक्तं ;— “विष्णुकर्माय
मग्निः इति । अग्ने तद्धोमसाधनं मत्वं व्याचष्टे— ‘चित्ति’
जुहोमीत्यादिना । अत्र चिति-शब्दार्थं दर्शयन् तस्य चात्र
सम्बन्धिविशेषोपादानाभावेन साधारण्यात् सम्बन्धभ्रान्तरप्रसक्ति
निवारणोत्तर वाक्योपात्तदेव सम्बन्धित्वे दर्शयति— “चित्त
मीवा मिति । तथा देवा इहागमव्रित्यव्रगमव्रित्येकस्येवं
व्याचष्टे— “यया देवा इहागच्छानिति । आगच्छानिति
आगच्छेयु रित्यर्थः । गमैर्मुञ्चि चौरह् । ‘अतावधः’, अतः
शब्दस्य सत्यं मर्षं इत्याह । “सत्यवध इति विखसेत्यादि
पदद्वयं व्याचष्टे— “योऽस्येति सर्वं दैवाहित मित्यनेन विष्णा

छाद्याभ्य मिश्रेतद्वास्यातम् । कीदृगा देवाः वीतिहोत्राः
होत्रा इति यज्ञनामः वीतिरभिलाषो होत्रा येषां ते वीतिहोत्राः
कामित यज्ञाः । होत्रा शब्दो यजमाननामसु पठितः । ऋता-
हवः सत्येन वर्द्धमानाः छान्दमोदीर्घः देवा यथा इहाग्नि समीपे
आगच्छतेषु तदर्थं येषां देवानां चित्तिं अस्म्यं यजमानस्य
यज्ञं गच्छाम इत्येव रूपं जुहोमि सम्पादयामि केन साध-
नेन समाहितेन मनसा ह्ययमानेनानेन हृतेन च एषां चित्तं
सम्पादयामि । यत एवं तस्मादिष्टव्यास्य सर्वस्य भुवनस्य पत्न्येति
विश्वकर्मणे† सर्वदा दिपय प्रकाशन भक्षितं इदमान्यरूप
इति जुहोमीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उक्त होमानन्तरं पूर्णाहुतिं ‡ विधत्ते— “पथेति पूर्णां
वासावाहुतिष्येति § पूर्णाहुतिः आज्यपूर्णया सुचा सम्पाद्यमाना
आहुति रित्यर्थः । सर्वे वा इति यत् पूर्वां तत् सर्वं अपरि-
मितत्वात्, यतएवं सर्वेष्वेवाग्नेन प्रीणाति ॥ ४३ ॥

“सप्त ते अन्न इत्यादिना ॥ तन् मन्त्रं व्याचष्टे—तत्र ‘समिध’

* निघ० ३ १७ ८ ।

† ‘विश्वकर्मणाय’—इति ऋ. ७ ।

‡ ‘पूर्णाहुतिश्च सप्त स इति । सुचा पूर्णाहुतिश्च जुहोति०
पूर्णया सुचा आहुतिः पूर्णाहुति रिति’ ॥

—इति का० श्रौ० सू० १८ ४ ६, १० ।

§ पूर्णांवासावापिष्येति—इति ऋ ।

॥ वा० सं० १७ ७६ ॥

मित्यनेनास्य समित्यने रुक्मा प्राणा विवक्षत इत्याह— “प्राणा
 वै समिध इति । प्रजापतेर्विस्त्रंसनेन ततो निर्गता ऋषयः
 पृथगेव सप्तदेहानसृजत् । ततश्च तान् व्यवहारासमर्थान् दृष्ट्वा
 पश्चात् तानैकमेव पुरुषं ससृजन् । एतत् सर्वं स प्रपञ्चं
 पञ्चकाण्डस्यादायभिहितम् । स एव प्रजापतिरित्यं नीयमानो-
 ऽग्निः अतोऽथ जिह्वा-शब्देन ॐ सप्त पुरुषा विवक्ष्यन्त इत्याह—
 “या न मुनिति तेषां भितदाहेति तेषां भितदभिधानं
 करोति तानाहेत्यर्थः । अस्य प्राण-शब्देन शरीरस्थानोद्भियाणि
 उच्यन्ते अतश्चेतिषां शब्दानामन्तरं इन्द्रियवाचकत्वेऽपि न साह-
 च्यम् । “सप्तधाम प्रियाणोऽग्नेन छन्दांस्यभिधीयन्त इत्याह
 छन्दांसीति यत एतं मग्निं हीळमेवाववणादयाः सप्तहोत्रा
 अग्निष्टोमादिभिर्देवैः सप्तधा यजन्ति । अत उच्यते सौऽर्घ्यं मन्त्रे-
 णेत्याह,— “सप्तहोत्रा इति स्थानवाचकत्वात् योनि-शब्दे
 विरायोऽभिधीयत इत्याह,— “चित्तीरेतदिति । घृतास्य रेतः
 सप्त हि हेतुत्वे वितोनाश्च लोकाम्यकत्वात् घृतेनेति वचनेन
 लोकेष्वेव रेतो निहितवान् भवतोत्याह,— “घृतेनेतीति ।
 स्वाहाकारस्य यज्ञात्मकत्वात् स्वाहेत्युक्त्वा इदं मुक्तं प्राणादिकं

* ‘सप्तजिह्वः’ सन्ति ज्वालाख्याः सप्तजिह्वाः हिरण्यज्ज-
 गत्वा व्याघ्रमोक्षाः यदा व्याघ्रवर्णिकोक्ताः काली कराली च
 मनोजवा च विलोहिता च सधूमवर्णा स्थलित्विनी विश्वरूपी
 च देवी वेतायमाना इति सप्तजिह्वा *

—इति सु० ८० १ २ ।

सर्वं युगपदेव यज्ञाहं करोतीत्याह,— “स्वाहेति । हे अग्ने !
 सप्तभिधः पुरुषाः सप्त ऋषयः सरोच्यादयश्च तव द्रष्टारः सन्ति ।
 तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि गायत्र्याष्णिगमुष्टपृहतीति
 पङ्क्तिं त्रिष्टुप् अगतिं एकाम्यानि कृन्दांसि यमन्ति किञ्चत्वा
 होतृमन्त्रमिवावक्ष्यन्नाह्नाह्नसिपोतृनेद्राग्नीध्रो ऽष्टावाकास्या
 सप्तहोत्राश्च अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः पोह्यते तत्र आतो-
 यामी वाजपेययेति सप्तधा यजति तादृशं स्व अज्नाभिर्हय-
 मानेन सप्तयोगी दितोरापूरयेति भन्वार्थः ॥ ४४ ॥

मन्त्रे षोडश पुन्येन सप्तमशब्द प्रयोगः कृत्स्नस्याग्नेर्भूतिहेतु
 मन्दतीत्याह,— “सप्तसप्तेति । प्रज्ञताहुतोनां त्रित्वं नपि तथैव
 प्रमंसति— “तिस्र आहुतीरिति । समिधा आहुतीनाञ्च मिक्षिता
 पदसङ्ख्या भवति । तस्य तु ब्राह्मणं प्रागुक्तं मित्याह— “तिस्रः
 समिध इति ॥ ४५ ॥

अथ समिदाहतीनामस्त्रिमांसात्मकत्वात् तत् सन्निवेशानु-
 सारेण नास्तिष्टवासीनो जुहुयादित्याह,— “तिष्ठदित्यादिना ।
 कठिनावयवसन्निवेशसाधारण्यात् समिधा मस्त्रित्वं तानि
 उच्छिद्यन्त्यात् तिष्ठन्तीव भवन्ति । अग्नि मांसानुसारेण समिधां
 अक्षरां प्राज्याहुतयस्तु बाह्याः कर्त्तव्या इत्याह,— “अन्तरा
 इति ॥ ४६ ॥

अथास्याग्निप्रणयनात्मकस्य कर्मणः सम्पत्तिं सभिधातुं
 प्रतिजानीते,— अथातः सम्पदेवेति । ता मेव दर्शयति,—
 “यद् पुरस्तादिना । प्रणयनात् पूर्वं तिस्र प्राज्याहुती स्तिस्रः

समिदाहुतीयं लुहोतीति । अतस्तत्र पश्यन्त्या भवन्ति यद्यपि
 द्वितीयं तृतीयं राज्याहुत्योः ० षोडश मन्त्राः प्रयुज्यन्ते
 तथापि आहुत्यनुसारेण ते सर्वेऽपि दायेव मन्त्रा इति परि-
 गच्छन्ते । उपरिष्ठादग्निनिधानात् पद्यात्तिष्ठः समिदाहुती-
 स्तिष्ठ आग्याहुतीषु लुहोतीतीति तेऽपि पश्यन्त्याः । आग्नीध्र-
 मण्डपेऽपि कथित्वा दृष्टिरग्नौपधीयते सात्त्वयं यद्भूमि र्मन्त्रे
 गच्छन्ति । अत्र यद्यपि पञ्चदशो दैधोरित्यादयः पञ्चैव मन्त्रा-
 गमने विनियुक्ताः, तथापि उदुत्वेत्यादिना मन्त्रेण सहैते
 पङ्क्तयः भवन्ति, इति पञ्चमपि मन्त्राणां गमनसाधनत्वा-
 भिधानं गमनमन्त्राहुत्याभिप्रायम् । “विमान एव दिव” १
 इत्यादिभ्यो “दृष्टि मग्मान सुपदधाति ३ । “इत्तं विश्वा ५”
 इत्यादिभिस्तुभि र्मन्त्रैः “अग्नि” ॥ पर्यस्तं गच्छति । “क्षमध्व
 मग्निना वा इत्यादिभिः पञ्चभि र्मन्त्रैः विन्यान्ति भारोहन्ति । तदेव
 मेकोनविंशन् मन्त्रा भवन्ति । एतदुक्तं मन्त्रसाध्य “आहुतिरेव
 त्रिंशत्तमो” त्रिंशत् सङ्ख्या पूरणो यद्यपि आहुतीयक्तयो वद्वयः
 सन्ति तथापि सामान्यानुसारेण ताः सर्वा अपि एकैवाहुति

० “द्वितीयराज्याहुत्योः (१)” - इति छ, झ, ञ ।

१ इहं पुरस्तात् ए० १३५ पं० १ ; पा० सं० १७ ५६ ।

३ वा० सं० १७ ६० ।

५ वा० सं० १७ ६१ ।

६ वा० सं० १७ ६४ ।

७ वा० सं० १७ ६२ ।

भवति । “सुपर्णोऽसि गतमान्” ५ इत्याभ्यां ह्याभ्या मग्निं-
निदधाति । “तद् द्वात्रिंशत्” सङ्ख्यायं सम्पद्यते, अनुष्टुप्द्वान्वि-
दक्षरो भवति । अतस्तदेतदाग्निं प्रणयनात्मकं मन्त्राहुतिं सङ्ख्या-
द्वारा अनुष्टुप् छन्दो भवन्ति ; “सैवेति” ॥ ४० ॥

स्त्रिलिङ्गाच्च अनुष्टुप्चित्येतद्वितीय विभेधापेक्षा सप्तमकाण्डे
गार्हपत्याचयनाभिधानानन्तरम् १ । तत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पाद्य
तासां मध्ये एका माहवनीयं प्रत्यग्भवन्तीत्युक्तम् ३ । अत्रोक्त-
प्रकारेणानुष्टुभः सम्पादने तासां सेका ५ अनुष्टुभ मन्त्रा-
हृतवन्तो भवन्तीत्याह,— “तथा चम् रिति । गार्हपत्यात्
खल्वग्निराहवनीयं स्थानं प्रति प्रणीतो ऽतथाग्निप्रणयने विद्य-
मान मन्त्राहुतिं सङ्ख्याद्वाराप्यानुष्टुभः सम्पादनात् गार्हपत्ये-
सम्पादिताया अनुष्टुभा सेका मन्त्राहृतवन्तो भवन्तीत्युच्यते ।
गार्हपत्यादेकस्या अनुष्टुभोऽन्ताहरणे प्रयोजनं माह— “तथा-
देता मिति । अत्राश्विनयसरे ‘एष सर्वोऽग्निः मस्कृतः’ कार्त्स्न्येन
संस्कृतः स एषोऽग्निः अत्र मत्स्यदभक्षयिष्यदिति यत् तस्मै-
नालं भावीत् अन्तादनाय समर्गो नाभूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पश्चात् स विद्याग्निः प्रणेष्यमाणं मग्निं त्वया अगते-
नात्र मदानीत्यत्रयोत् । ततः स्तयेति, तेनाव्यङ्ग्योक्तं । तस्मा-

० वा० मं० १० ७२ ।

१ का० ७ १ २ १६ ।

२ “प्रत्यक्षं त्र्यंशुत्तम्”—इति छ भ, ज

३ “तामासेकाया”—इति ज ।

दक्षिणेवावसरे * एत मग्निं गार्हपत्यादत्त चित्वाऽग्नाय ह
रन्ति अनेन गार्हपत्यादनुष्टुभ आहरणं मुक्तं । अथ पयादेवो-
ऽश्वाय समर्थो भवति । “यत्तमाहुतिभ्यो” इति । तदेवाग्नें
दर्शितं आहुतिरुपायाच्चाय समर्थो भवति अग्निं प्रणयनानन्तर
मेव चित्वाग्नेः आहुतिं सम्बन्धादिति भावः ॥ ४८ ॥

“अथो आहुरित्यादिक्रियाय मयं,— किञ्च गार्हपत्यादनुष्टुभ
आहरणेन चित्वाग्निं रूपं प्रजापति रेव प्रीणाति ततोऽग्निं रूप
मेतं ‘प्रियं पुत्रं सुरसि धत्ते’ धारितवान् भवतोति ब्रह्मव दिन
आहुः । अतोऽपि तस्मादनुष्टुभ माहरन्तीत्यर्थः । उक्तार्थं वेदमं
प्रशंसति— “अथो हितदिति । लोके यः कश्चिन्नः एतदर्थं रूपं
एव सुकप्रकारेण जानाति स जगद्येव मेव सुरसि प्रियं पुत्रं
आधत्ते खलु इति निपात प्रसिद्ध्यर्थोक्तकः । व्यवहित-
येत्यनुमासनात् पदान्तरं व्यवहितोऽष्टाङ्गित्युपसर्गोपसद्व्यवहारेण
सम्बन्ध्यते ॥ ५० ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि गार्हपत्यादग्नेः आहरणं प्रशंसति—
“यदेवेत मिति । अथ मेवेति । योऽयं मग्निः अधुनाग्नाभि-
धीयते अयं मेव चित्वाग्निः सप्तानां पुरुषाणां समष्टिरूपः
एक पुरुषः अथैषां पुरुषाणां यां ‘प्रियं’ परमं रूपं उच्यते
‘समुदोचन्’ समुदाचिपन् एषा सरूपा श्रीः सोऽग्निः पुरुष
इति पुंसिङ्गं विधे आधापेच्च य मेत मग्निं इदानीं चित्वाग्ना

वाहरति इदानीं वाह्यमाप्नो ऽग्निं सप्तपुरुषाणां समुच्चिप्त
 श्रीरूप इत्यर्थः । तस्मात् कारणात् एत मग्निं मवाहरन्तीति
 यत मेन एतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीरूपयोरसोऽस्ति त मूर्धं
 सुचिपन्ति किञ्च तस्यां त्रियं गिरोरूपस्य तत्रैव पठकाण्डे
 ऽभिहितम् । तस्मात् तदेतच्छ्रीरूपोऽग्निरस्य प्रजापति गिरचितो
 ऽय मग्निं पुनरात्मनः शरीर (१) भूत एते गार्हपत्यादग्ने
 वाहरणेन सस्त्वनेन प्रजापतिशरीरे स्वकीय गिर एव सम्यग्भा
 तीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ १ [२, १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनयतपद्यब्राह्मणभाष्ये
 नयमकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।
 पुमपायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेतर ॥ २ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कमकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्दीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतत्तलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोस्त्रा रुक्मवाजिदिपसहितरथौ सायणि सिङ्गधार्यौ ,
 व्यग्राणोद्दिश्वक्क प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य ,
 कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मज्जी राजत राजपूज्य ।

धान्योत्पत्तं प्राण्यजन्मा लवणज मनुष्यः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मक्तत मुदा पात्रसाक्षिह्वार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यपुरन्धरस्य
सायणाचार्येण विरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतपद्यन्त्राह्वयभाष्ये
नवमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्याये प्रथमं वाक्यम् ।

अथातो वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्वो
ऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र वैश्वानरो देवता
तस्मा ऽएतद्विर्जुहोति तदेनं हविषा देवतां
करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न
सा यस्यै न गृह्यते द्वादशकपालो द्वादश मासाः
सञ्चत्सरः सञ्चत्सरो वैश्वानरः ॥ १ ॥

यद्वैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वा
ऽएतं मणिं जनयिष्यन् भवति तद्मदः पुरस्ता-
द्दीक्षणीयायां रेतो भूतं सिञ्चति यादृग्वै योनौ
रेतः सिञ्चते तादृग् जायते तद्यत्तु वैश्वानरं
रेतो भूतं सिञ्चति तस्मादयं मिह वैश्वानरो
जायत ऽउपांशु तत्र भवति रेतो वै तत्र यज्ञ
ऽउपांशु वै रेतः सिञ्चते निरुक्तं ऽद्भ्य निरुक्तं
हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥

स यः स ज्यैष्ठानरः । इमे स लोका इय
मेव पृथिवी विश्व मग्निर्नरो ऽन्तरिक्ष मेव विश्वं
व्यायुर्नरो द्यौरेव विश्व मादित्यो नरः ॥ ३ ॥

ते ये तु ऽइमे लोकाः । इदं तच्छिर ऽष्टुदं
मेव पृथिव्योपधयः स्मशूणि तदेतद्विश्वं व्यामेवाग्निः
स नरः सोपरिष्ठादस्य भवत्युपरिष्ठाद्वायुः ऽथग्निः० ॥
॥ ४ ॥

इदं मेवांतरिक्षम् । तस्मादेतदलोमकमलोमक
मिव ह्यन्तरिक्ष तदेतद्विश्वं स्म्राण एव व्यायुः
स नरः स मध्येनाथ भवति मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य
व्यायुः † ॥ ५ ॥

शिर ऽएव द्यौः ‡ । नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं
चक्षुरेवादित्यः स नरस्तद्वस्ताच्छीर्षो भवत्यवस्ताद्वि
दित्र ऽथादित्यस्तदखैतच्छिरो ज्यैष्ठानर ऽथात्माय

• 'अपि'—इति घ, छ ।

† 'वायु'—इति ग, घ ।

‡ 'द्यौ' इति ग, घ ।

मनिदित्वात्मानं मेवायैतत् संकृत्य गिरः प्रति-
दधाति ० ॥ ६ ॥

अथ सारुतान् जुहोति । प्राणा वै सारुताः
प्राणानिवास्मिन्नेतदधाति ज्वैश्वानरं जुत्वा गिरो
वै ज्वैश्वानरः शीर्षेस्तत् प्राणान् दधाति † ॥ ७ ॥

एक एष भवति ‡ । एक मिव हि गिरः सप्ते-
तरे सप्तकपाखा यदु वा ऽपि बहु कृत्वः सप्त-
सप्त सप्ते § तच्छीर्षण्येव तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥
॥ ८ ॥

निरुक्त एष भवति । निरुक्त मिव हि गिरो
ऽनिरुक्ता इतरे ऽनिरुक्ता ऽद्वय हि प्राणास्तिष्ठन्नेतं
जुहोति तिष्ठतीव हि गिरः ऽप्राप्तोन ऽद्वयानां सप्त-
द्वय हि प्राणाः § ॥ ९ ॥

* 'मनिदधानि'—इति ख ।

† 'दधानि'—इति ख ।

‡ 'एक एष भवति'—इति ख ।

§ 'प्राणः'—इति ग, घ ।

तद्यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति । इमौ तौ प्राणौ तौ मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति मध्ये हीमौ शीर्षाः प्राणौ * ॥ १० ॥

अथ यौ द्वितीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ † ॥ ११ ॥

अथ यौ तृतीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ व्यागेवारण्येऽनुच्यः सो ऽरण्ये ऽनुच्यो भवति बहु हि व्याचा घोरे निगच्छति ‡ ॥ १२ ॥

युद्धे वैश्वानर मारुतान् जुहोति । चक्रं वै वैश्वानरो त्रिगुणमारुताः चक्रं च तद्विशद्य करोति वैश्वानर पूर्व्वं जुहोति चक्रं तत् कृत्वा विश्वं करोति § ॥ १३ ॥

एक ऽएग्र भवति । एकस्यं तत् चक्रं मेक-

* , † 'प्राणौ'—इति ग घ । ‡ "निगच्छति"Śāyana—इति च ।

§ 'करोति'—इति ख ।

स्याऽऽश्रियं करोति वहुव इतरे व्विशि तद्-
भूमानं दधाति ॥ १४ ॥

निरुक्ता ऽएष भवति । निरुक्ता मिव हि क्षत्र
मनिरुक्ता इतरे ऽनिरुक्तेषु हि व्विट् तिष्ठन्नेतं
जुहोति तिष्ठतीव हि क्षत्र मासीन ऽइतरानास्त
ऽइव हि व्विट् ॥ १५ ॥

तं वा ऽएतम् । पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं
व्यपट्कृते सुचा जुहोति हस्तेनैव इतरानासीनः स्वाहा-
कारेण क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरा † मनुवर्त्तमानं
करोति ॥ १६ ॥

तदाहुः । कथं मस्येते पुरोऽनुवाक्यवन्तो
याज्यवन्तो व्यपट्कृते सुचा हुता भवन्तीत्येतेषां
वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि
पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरोऽनुवाक्याथ यानि
चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टुभ्याज्येद मेव ‡

• 'विट्'—इति ग ।

† 'कृतानुवाका'—इति ङ ।

‡ 'इयमेव कपुशा'—Sāyana—इति च ।

कपुच्छलमयं * दण्डः स्वाहाकारो व्यषट्कार एव
सु हास्यते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो व्यषट्-
कृते सुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

तद्यं प्रथमं दक्षिणतो मास्तुं जुहोति । याः
सप्त प्राच्यः सुवन्ति ताः स सप्तकपालो भवति
सप्त हि ता याः प्राच्यः सुवन्ति ॥ १८ ॥

अथ यं प्रथमं मुत्तरतो जुहोति । ऋतवः स स
सप्तकपालो भवति सप्त ऋतवः † ॥ १९ ॥

अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति । पशवः
स सप्तकपालो भवति सप्त हि याम्याः पशु-
वस्तु मनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्येषु तत् पशून् प्रति-
ष्ठापयति ‡ ॥ २० ॥

अथ यं द्वितीयं मुत्तरतो जुहोति । सप्त ऽक्व-
पयः स सप्तकपालो भवति सप्त हि सप्त ऽर्धय-

* "कपुच्छलमयं"—इति ड, च ।

† ऋतवः—इति क, 'ऋतवः'—इति ख, ग, 'ऋतवः'—इति ड ।

‡ 'प्रतिष्ठापयति'—इति ख ।

स्त मुनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यृतुषु तदृषीन् प्रति-
ष्ठापयति ० ॥ २१ ॥

अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति । प्राणाः
स सु सप्तकपालो भवति सप्त हि गीर्षन् प्राणास्त
मुनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यनन्तर्हितांस्तृक्षीर्णाः प्राणान्
दधाति ॥ २२ ॥

अथ यं तृतीयं मुत्तरतो जुहोति । कुन्दाऽसि
स सु सप्तकपालो भवति सप्त हि चतुरसराणि
कुन्दाऽसि त मुनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यनन्तर्हितानि
तदृषिभ्यश्चकुन्दाऽसि दधाति ॥ २३ ॥

अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्तवन्ति । सोऽरण्ये
ऽनूच्यः सु सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः
प्रतीच्यः स्तवन्ति सोऽष्टौषोऽवाङ् प्राणऽएतस्य प्रजा-
पतेः सोऽरण्येऽनूच्यो भवति तिरु इव तदादरण्यं
तिरु इव तदाद्वाङ् प्राणस्तस्माद्युऽएतासा नदीनां

पिबन्ति शिप्रतराः शपनतराः ॥ आहनस्यवादितरा
भवन्ति तद्यद्यदेतदाहेदं मारुता इति तदस्मा
ऽचुन्नं कृत्वापिदधाति तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥

स यः स ज्वैश्वानरः†। असौ स ऽचादिभ्यो ऽथ ये
ते मारुता रश्मयस्तो ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति
सप्त-सप्त हि मारुता गणाः ‡ ॥ २५ ॥

स जुहोति । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्य-
ज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्चेति नामान्येषा मितानि
मृगडल मेवैतत् संस्कृत्यायास्मिन्नैतान् रश्मीन्ना मयाहं
प्रतिदधाति ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३, १.] ॥

• 'शपनतरा' Śāyana (७) — इति च ।

† 'वैश्वानरो' ऽचौ — इति ग, 'वैश्वानरः' — इति घ ।

‡ 'गणाः' — इति क, 'गणाः' — इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्भ्रमे , त मङ्ग वन्दे विद्यातीर्थमङ्गेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वमित्रध्याये स्वयमाष्टशाया व्याचारणसमुच्चयादि कर्माभिहितम् । अयात्रिध्याये वैश्वानर मातृवसोर्धारादिहोम लक्षण कर्माभिधास्यते । (तस्मादो वैश्वानरहोम विधत्ते— 'अथात इति । अथ-शब्देनाग्नि प्रणयनानन्तर्यं व्योतते, अत इति । अत्रैव सर्वोऽग्निदित्याद्युत्तरकालं प्रतिपाद्यं मयं हेतु तया परामुच्यते । 'वैश्वानर'-शब्दस्तद्देवस्य हविरोक्षणे यतोऽस्मिन्नवसरे अग्निर्वैश्वानरो देवता भवति । अतस्तत् प्रीयनार्थं तद्देवस्य हविर्जुहुयादित्यर्थः । न केवलं मनोनास्त्रभागसम्पादनं क्रियते, अपि तु देवतास्य सम्पादनं मपीत्याह,— "तदेन मिति । तदेव मपपादयति,— 'यस्यै वा इति । वैश्वानरं लुप्तोति सामान्येनाभिधानादिकं मयि तच्छब्देनोपायेत्यदौत (१) आह)^१— "द्वादश कपाल इति । द्वादशसु कपालेषु सस्रुत पुरोडाशो ११ द्वादशकपाल द्वादशमासा सम्भूय सः करो भवति । वैश्वानरोऽग्निश्च सवत्सरात्मकं ततः स्रुदधे हविर्द्वादशकपालसस्रुत पुरोडाशो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

* वयनीचिह्नानां पाठो नास्ति अ पुस्तकादगम्यः ।

† 'पुरोऽनुवाक्यः ॥ — इति अ न ।

अथ पुनस्तु मेव वैश्वानरहोम प्रशंसति—“यदेवेत मिति ।
 अद शब्दो दीक्षणीयेष्टिकाल परास्मृतिः । ‘पुरस्ताद् इति
 पूर्वकाल माच माचष्टे’ पूर्व ममुभिन् काले दीक्षणीयेष्ट्यान्त
 वैश्वानर रेतोभूत सिञ्चतीति यत् अतएव मग्नि वैश्वानररूप
 जनयिष्यन् भवति दीक्षणीयाया हतो वैश्वानरार्थी होम,
 एतस्यान्ते वैश्वानररूपेणोत्पादनार्थं रेतं सेचनवान् भवती
 त्यर्थः । लोके हि योनौ यत् प्रकारं विधित रेतं सिञ्चति
 उत्पत्तिकाले तत् प्रकारं वैशिष्ये नैव तज्ज्ञायते । न पुन
 प्रकारान्तरवैशिष्येन दीक्षणीयायां वैश्वानर रेतोरूपेण सिञ्च-
 नानिति यत् तस्मादयं मग्निरिहापि तदनुरोधेन वैश्वानर
 एव ज्ञायते अतश्च वैश्वानररूपेणोत्पादनाय वैश्वानरदेवस्य
 हविर्जुहुयादिति * भावः । “उपांशु तत्र भवतीत्यादिकस्याय
 मर्थः,— यज्ञशब्देन यष्ट्यशब्दात् वैश्वानर उच्यते । तत्र दीक्ष
 णीयायां यज्ञी रेतो रूपो भवति । खलु रेतस्य उपांशुरहस्यैव
 सिञ्च्य तेन प्रकाशः अतस्तत्र प्रधानं उपांशु भवति । इह तु
 प्रधानं निरुक्तं उच्चैरेवेष्टं भवति । जननावस्थायां रेतस
 प्रकाशः मेव जायमानवाद्यत्यस्य वैश्वानरस्य तथा विधत्वा
 दिति ॥ २ ॥

अथास्य वैश्वानराम्भकता माह—“स य इत्यादिना । अपूर्वोक्तो
 यो वैश्वानरान्निसहैवे मे पृथिव्यादयो लोकाः कुत , इय मेव

‘पृथिवी विष्णुं’ तदधिष्ठाता ‘अग्नि’ रिव ‘नरः’ । तथा ‘अन्तरिक्ष
मेव विष्णुं’ तदधिष्ठाता ‘वायुर्नरः’ ; एवं ‘द्यौरेव विष्णुं’ तदधि-
ष्ठाता ‘आदित्यो नरः’ । पृथिव्यादीनां लोकानां मेकपदार्थाधार-
त्वेन विष्णुं अग्न्यादीनां तु तदधिष्ठातृगुणत्वम् । एवञ्च वैश्वानर
इत्यत्र तदितरस्य स्थायिकत्वात् साधिष्ठातृका इमे लोका एव
स वैश्वानर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ गिरसो वैश्वानररूप लोकात्मकता भावः,— “ते
य इति । इदं मिति सुखं श्मश्रुविमिश्रं हस्तेन धर्गने ० ।
इदं मेव स्थानं पृथिवी गिरसि चभागत्वात् अत्रत्यानि
श्मश्रुस्तेष्वीयधवः तदेतद्विष्टं मिति गिरसि दर्गितायाः पृथिव्या
वैश्वानरात्मकत्वं सुखं, ‘वाक्’ इति तत् स्थानं सुच्यते ।
अतएव । वाक् विदुषोऽप्येतादयोऽप्येताः वैश्वानरत्वं सुपदादयति
सोपरिष्ठादिति ॥ ४ ॥

इदं मिति सुखादुपरितनं श्मश्रुनासिकालनाटस्थानं
निर्दिश्यते अन्तरीक्षमिव अन्तरिक्षं मिति । तत्र पृथिवीवत्
महीधरो महीरहादीनामभावादित्यर्थः । “स मध्येनास्येति ।
‘वायुरन्तरिक्षस्य’ ‘मध्येन’ मध्यप्रदेशेन वर्तते इति । स प्राणोऽस्य
निर्दिष्टप्रदेशस्य मध्येन वर्तते ॥ ५ ॥

“गिर एवेति । अत्र ‘गिरः’ शब्देन समाटादुपरितनं
केगोदमस्थानं सुच्यते, इदं तच्छिव इत्यत्र समादुपरितनं सर्वं

मये गिरसा प्रसिद्धेन ० विवक्षितम् । अथवा पूर्वोक्तस्यानु-
पपत्तेः । “तथैतदिति । यत एव नम्राद्वैश्वानरोऽस्य प्रजा-
पते रेतदुक्तकारं गिरः वितोऽय मन्त्रिस्तु गरीरं, यत एतेन
होमेषां स्याद्विधि संस्कृता तच्च गिरः सम्बन्धातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वैश्वानरयागानन्तरं मादृतानां होमं विधाय तान् प्राणा-
ब्जना (प्रमंसति, — “अथेति । तद्वैश्वानरः सम्बन्धा-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वैश्वानरयागानन्तरं मादृतानां होमं विधाय तान् प्राणाब्जना-
त्वात्) १) तेषां तदनुविधायिनीं मङ्गला माह— ‘एक एव
इति । ‘इतरे’ मादृताः पुरोडाशः सप्तसु केषामेव संस्कृताः
सप्त भवेयुः बहुकल्पोऽपि सप्तममेति यदस्ति यतत् सप्तैव ।
यद्यपि सप्तानां कपालसप्तकानां मिश्रिता मङ्गला एकीन-
पद्यागदृ भवति मादृतां तादृत् सङ्ग्राहत्वात् तथापि सप्तधा
भागेन ते सप्तैव भवन्ति । यतश्चेते गिरक्षेप सप्तप्राणावि-
दध्याति ॥ ८ ॥

अथ तदेव ॥ प्राच्यस्य सुपञ्जीव्य तेषां सुपाशुयागादिक
माह— “निरुक्त एव भवति । ‘एव’ वैश्वानरः ‘निरुक्त’ व्यक्तः
उद्यै रींगो भवति गिरसो व्यक्तत्वात् ‘इतरे’ मादृता ‘अनि-
रुक्ता’ अथवा सुपाशुयागा भवेयुः । प्राणानामतीन्द्रियत्वेना-

० “होमोऽग्नौ”—इति ह ३४, ५ ।

१ बन्धनीचिह्नाः प्रदर्शितः यतो नास्ति अ-५-पुस्तकधोरभ्यस ।

२ ‘यदेव’—इति अ ।

यन्मत्यादित्यर्थः । “तिष्ठतीव हीति । गिर उच्छ्रितत्वाश्रित्तोय
भवति । इन्द्रियाणि तु आनयत्येनासीनासतेव (१)० भवन्ति ॥ ८ ॥

अत इन्द्रयोर्भाक्षतानां होमः मनूय तेषां तत्र इन्दीभूत
प्राणात्मकता प्रदर्शनेन होमे स्थानप्रकारः माह— “तयो
प्रथमावित्यादिनः । अथ प्रथमः सन्निधानेन द्वितीये उपचारात्
प्रथमयोग एव सुत्तरत्र द्वितीयं तृतीयादित्यत्रापि “इमौ ता विति ।
तौ प्रथमौ इमौ प्राची इमौ प्राणयोर्हस्तेन निर्देशः । तौ वैश्वान-
रस्य पुरोडाशस्य मध्ये जुहोति । अग्नयोः श्रोत्रयोः गिरीमध्ये-
ऽवस्थानात् । अतएव कात्यायनेन सूचितम्,— “वैश्वानरे वा
वैश्वानरं पृथुं” कल्पेति ; ‘अग्निं वा’ वैश्वानरेवेति † विकल्पः ।
तत्र मन्त्रो होमः शाखान्तरानुसारेण विकल्पितः । वैश्वानरे
यदा होमः तदा वैश्वानरस्य पृथक् करणम् ॥ १० ॥

‘अथ यौ द्वितीया विमौ ता विति । इमाविति चक्षुषो
निर्देशः । ‘तौ समन्तिकभरं’ सन्निहिततरे जुहुयात्, चक्षुषोः
परस्परसन्निधानेनावस्थानात्, होमस्तु वैश्वानरस्य पश्चाद् भामि
कर्त्तव्यः । पञ्चषष्ठयोः होमः तृतीयचतुर्ययोः पश्चात् सप्तमस्य तु
होमः सर्वेषां पश्चात् क्रियते ; अतएव कात्यायनः,— “वैश्वानर

• “आनयत्येनासीनासीनासी” — इति घ, “आसतापृतनाम्ना
नानीप्रीवा” — इति झ ; “आसतापूतनास्त्रानानीप्रीवा” — इति ञ ।

† वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुत्वा “शुक्रप्योति” इति (वा० सं
१७. ८०—८५) प्रतिमन्त्रम् । माहसान् जुहोति • विकल्पश्चायम्
वैश्वानरे होमोऽप्येवेति — इति का० थो० छ० १८ ४ २३ २४ ।

मधिशित्य दक्षिणोत्तरी मावती ० पश्चाच्च सङ्घटतगो ० एव
मपरी ० पश्चादरण्येऽनूचम् । होमासादनयोश्च”-इति ॥ वैश्वानर-
मावताना मेकतत्त्वात् “वैश्वानर मधिशित्य दक्षिणोत्तरी
मावती” इत्युक्तम् । तत् प्रयोगप्रकारस्तु सूचतोऽवगन्तव्यः ॥ ११ ॥

“अथ यो हृतीयो विमो तावित्यभेमाविति नासाविवरयो
निर्देशः । इत्थं यथा मावतानां न तत् प्रमाणात्मकता मभि-
धारण्येऽनूचं वागात्मना प्रशंसति,— “वागेवेति । ‘अरण्ये-
ऽनूचः’ कविदशुवाकः तेन ज्ञयमानोऽपि पुरोडासो ‘अरण्ये-
नूचो’ भवतीत्यादि वातस्य वागात्मकता मेवोपपादयति १ । यतः
कारणाद् ‘वाचा बहु घोर् निगच्छति’ अतो प्रकाशत्वेन
सोऽनुवाकोरण्येऽनुवक्तव्ये भवति । तस्मादरण्येऽनूचवचनात् तस्य
वागात्मकत्वं सुपपन्नमिति भावः ॥ १२ ॥

पूर्वं वैश्वानरं शिरीरूपेण मावतान् स्तुत तत् प्राणस्तुतवान्,
इदानीन्तु तमेव वैश्वानर मावतान् अत्वं प्रजात्मना स्तौति—
“यदेवेति । वैश्वानरस्य प्रजात्मकत्वेन सर्वतः प्राधान्यात् अत्र-
त्वम् । सदृशं प्रजात्वम् तैत्तिरीयके श्रूयते— “महतो देवाना
विश”-इति ॥ १३ ॥

अथ तेषां सुक्तमेव अत्वं प्रजात्मकत्वं सुपजीव्य तत्
सङ्ख्यादिकं प्रशंसति— “एक एव भवतीति । वैश्वानरस्यैकत्वेन

तत्र जातिव्ययं प्राधान्यं 'भिकृष्व' भवेत् - करोति । अतएव
 'द्विय भिन्न करोति' ; अतएव 'द्विय' मपि एकस्यां करोति,
 बहु सत्प्रमाधान्ये परस्परं भिन्नं सत्यात् राष्ट्रविषये प्रसङ्गात्
 मादृतानां बहुत्वेन प्रजाया भिन्नं 'भूमानं' बहुत्वेन प्रजाया भिन्नं
 'भूमानं' बहुलं निदधाति । प्रजावह्नी सतवान् भवति ।
 "भूमान मिति । "बहोर्नोपो भू च दहोः"-इति बहु गन्धा-
 दिहितस्ये मनि च दहोः रस्य लोपः । प्रजतिषु भू इत्ययं
 आदेशः ॥ १४ ॥

'निदधति मिव हि सतवन्'-इति आह्वयस्या मया प्रजा-
 त्वम्योर्ध्वतत्त्वमानत्वेन अतएव निदधत्वम् । प्रजायास्तु तद-
 आधीनवासीर्ध्वतेरनिदधत्वम् । अतएव 'सत्वं तिष्ठतीव भवति ।
 प्रजात्वाधीनेव भवति ॥ १५ ॥'

वैश्वानरं जुहोति मादृतां जुहोतीति ० होमं मात्रं विधा-
 नात्तत्र विधेयं विधाय प्रयच्छति— "तं वा इयं मिति ।
 "पुरोऽनुवाक्ययन्तं याज्ययन्तम् १"-इति आह्वयोः कृतः । त
 मितं वैश्वानरं कौटुम्भं पुरोऽनुवाक्ययन्तं याज्ययन्तं होवाचपद-
 कृतं जुह्वा जुहुयात् । इतराणां सतान् आसीनी इष्टेन साहा-
 काराद्यैव जुहुयात् । एवञ्च वैश्वानरस्य पुरोऽनुवाक्यासम्-
 न्धिनि धन्यत्वेन यागत्वेन प्राधान्यादितरेषांस्तु तद् वैलक्षण्येनो-

* "वैश्वानरो यजनिः मादृतां जुहोतः" इति मन्त्रे वैश्वानरं
 हि प्रत्यवाह- इति का० श्रौ० सू० १८. ४. १० क ।

† का० श्रौ० सू० १८. ४. १० ख ।

सर्ज्जनत्वात् प्रजां चचाय कृतानुकारिणी मनुगतवर्त्तमानश्च
करोति ॥ १६ ॥

अथ मातृताना मुक्तप्रकारेण होमेन वैश्वानरवद्यागसम्पत्ति
र्घटत इति । सा सम्पत्ति कथं भवतीति प्रश्न पूर्वकीर्तरोदर्शयति,—
“तदाहु रिति । एतेषां च सप्तपदाना मित्यत्र मातृत-शब्देन
तद्दीप्तमाधनभूताः “शुक्लाज्योतिषेत्यादयो मन्त्रा ७ विध-
यन्ते ते च सप्तपदा भवन्ति ।” अतश्च तेषां मन्त्राणां यानि
प्रथमानि त्रीणि पदानि सन्ति सा त्रिपदा गायत्री मेव
पुरोऽनुवाक्या भवति । अथ यानि चत्वार्युपरितनानि पदानि
सन्ति तानि चतुष्पदा त्रेष्टुप् सैव व्याख्या भवति । “इद मेवेति १”
प्रसूतिरभनयेन प्रदर्श्यते,— ‘कंपुलसम्’ ३ इति वक्तुंशु ६
सुच्यते । अथ मिति बाहु ‘दण्डः’ प्रदर्श्यते एवं बाहुदेव सुम्भि-
त्युक्तं भवति । ‘स्वाहाकार’ एव ‘वषट्कारी’ भवति । इत्य
सुक्तेन प्रकारेणास्याग्नेर्यजमानस्य वा सव्यन्धिग एव मातृतां
‘पुरोऽनुवाक्या ग्राज्यावन्तो वषट् कृते सुखा कृता भवन्ति ॥ १७ ॥

अथ होमक्रमेण तान् मातृतान् प्रत्येकं नद्यादिरूपेण
प्रशंसति— “तद्यं प्रथम मिति । ‘प्राण्यः’ प्राप्नुखाः पूर्व-
समुद्रगामिन्यो गङ्गायमुनादयः सप्तनद्यः ‘स्ववन्ति ताः सप्त

० वा० सं० १७ ८०—८५ ।

† ‘इद मेवेति’—इति अ, म, न, ‘इय मेव चिति ।’—इति ह ।

‡ ‘कंपुलसम् मेव ।’—इति ह ।

§ ‘सप्तसुख’—इति ह अ म, न ।

प्रथमं दक्षिणतो' दक्षिणभागे हुतो मारुतः पुरोडासः सप्तसु
कपालेषु संस्कृती भवति । 'याः' नद्यः 'प्राच्यः' 'स्वयन्ति'
तासां सप्तयान् ॥ १८ ॥

अनेन तस्य मारुतश्रोतसञ्ज्ञा नद्यात्मकत्वं समर्थ्यते ।
उत्तरतः सर्वेषामेव मेव अधिम सापेक्षया सप्त हि ऋतव'
इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

"त मनन्तर्हित मिति सं द्वितीयं पुरोडासं पूर्वजान् मारु-
तादनं तर्हि त नश्यदहितं तत् सम्बन्धे जुहुयात् । एवं पूर्वस्था-
वात्मकत्वादन्वेव पशून्' प्रतिष्ठापयति ॥ २० , २१ ॥

"अनन्तर्हितांस्तत्कीर्णः प्राणान् दधातीति । पूर्वं मारुत-
पुरोडासस्य प्रथम मारुतेन सम्बन्धात्तस्य च वैश्वानरेण
सम्बन्धात् प्राणान् शिरसीऽनन्तर्हिता नश्यदहितान् करो-
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

"सप्त हि चतुरक्षराणीति । चतुरक्षराधिकानि 'हन्दांसि'
भवन्ति , यद्यवाक्षराः हन्द्वा बहवः सन्ति ; तथापि चतुरक्षरा-
धिकानि हन्दांसि सप्तैवेत्यर्थः । गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा,
अष्टिक् पुनरष्टाविंशत्यक्षरा , अशुष्टुप् द्वात्रिंशत्यक्षरा , एवं
बृहती पङ्क्ति-त्रिष्टुप् जगत्यश्चतुरक्षराधिका भवन्ति ॥ २३ ॥

"सोऽस्यैव इत्यादिकस्याय मर्थः,—'स' एषो 'ऽरस्येनूच्यो' गणः
'अस्य अवाङ्' अधस्तनः 'प्राणः' इन्द्रियं अस्थेति पदस्यैवायं विवृ-
णोति । 'ऽएतस्य प्रजापतेः'—इति तदगुण्यादि भूयिष्ठत्वेन प्रकाश-
कत्वाद् 'अरस्य' 'तिर रोहितं भवति । 'अवाङ्प्राणी' प्यादिनो

भवति । अनेन तद्धोक्तं 'अवाङ्प्राणत्वं' समर्थितम् । 'तस्मात्' तदामिकानां मीतासां 'नदीनां' कर्मणो यस्मै नदी ये पिबन्ति । अथवा पय इत्यध्याहार्यं तासां पयो ये 'पिबन्ति' 'ते' 'रिपतराः' प्रमिति पाप मुच्यन्ते । पापिष्ठा 'शपन्' मिति । व्यत्ययेन प्रकारस्य प्रकारः ० भुवः । अत्यर्थं सुपालम्भनीयाः । 'आहन' मिति नीचोक्ति मुच्यते ११ तस्या अत्यर्थं 'वाहितारो भवन्ति'-इति सूत्ररूपस्वात्तासां नदीनां पयः पिबन्ती 'इतरा' १२ नीचा भवन्तीत्यर्थः । अयं भावता इति अभिधानेन द्रव्यदेवतासम्बन्धप्रतीतिः 'अक्ष' अम्माद्य 'अक्ष' प्रजापतये प्रतिपादयेति । तेन च 'एनं' 'प्रीणाति'-इत्याह,— 'तद्यदेतदिति ॥ २४ ॥

अथ वैज्ञानरं च दित्यरूपेण भावतारश्मिरूपेण प्रशंसति,—
 "स यः स वैज्ञानर इति । 'ते' च स कृता मन्त्रेण सङ्ख्यातुसारेण तत् पुरोडाशः 'सप्त सप्तकपाला भवेयुः' (इत्याह । 'ते सप्त सप्तकपाला' इति 'सप्त सप्त हि' इति 'भावता गणा' सप्त सप्तकानि भवन्ति । एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याका मन्त्रः सप्तविधा विभागेन सप्त सप्तद्वया भवन्ति । अतस्तत्सङ्ख्यातुसारेण तत् पुरोडाशः 'सप्त सप्तकपाला भवेयुः') § । ननु च पूर्वं मेव सप्ततरे सप्तकपाला इति अत्र ते नाय मेवार्थोभिहितः, किं मिति स

* 'पकारस्य प्रकारवः (१)'—इति छ, ज, भ, न ।

† 'आचोक्तिमुच्यते (११)'—इति छ ।

‡ 'तितरा (१)'—इति छ ज, भ, न ।

§ बन्धनचिह्नान्तः प्रदर्शितः पक्षो नास्ति भ-ज-पुस्तकधीरणम् ।

एवात्रोपस्य इति नैतदस्ति पूर्वं यद्वा अपि बहु कस्य इत्यादिना सप्तधा विभागेन ते सर्वे सप्तेव भवन्तीति । शिरसि सप्त प्राणादिदधातोस्तुक्तम् । ननु सप्तकपालानां सप्तत्वे कारणमुक्तम् । अथ पुनस्तत्र कारणमुक्तम् । अत्र पुनस्तत्र कारणमुच्यते इति ॥ २५ ॥

अथ भारताणां होमे मन्त्रान् दर्शयति, — “स जुहोति । “शुक्लज्योति ॥ इति सत्यज्योतिष ज्योतिषाद्येत्यादिकौ मन्त्रे रित्यर्थः । “नामान्येषा मिति । एतानि ‘शुक्लज्योति’ रित्याहोनि येषां रश्मिनां नामानि वैजानरस्यादिस्थात्ककत्वं भारतानां रश्म्यात्ककत्वं प्राशुक्तम् । अतएव ते नरिमाभिहोमे आदिय मेव ‘संस्कृत्यायास्त्रिभू भण्डले’ एताशुक्तनाम्नो रश्मिनां संस्थापयति ॥ २६ ॥ ३ [१, १]

इति शोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सांध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अथ तृतीयं नाट्यम् ॥

अथातो वसोहारां जुहोति । अथैष सर्व्व-
ऽग्निः संस्कृतः स एषोऽथ वसुस्तस्मै देवा एतां
धारां प्रागृह्णस्तथैन मग्रीणस्तद्यदेतस्मै वसवऽएतां
धारां प्रागृह्णस्तस्मोदेनां वसोहारेत्याचक्षतं तथै-
वात्मा ऽअथ मेतां धारां प्रगृह्णाति नयैनं ग्रीणाति ॥
॥ १ ॥

यद्वेतां वसोहारां जुहोति । अभिषिक्त एवा-
थैष ऽएतडाऽएनं देवाः सर्व्वं कृत्स्नं सस्कृत्या-
थैन मेतैः कामैरभ्यपिञ्चयेतया वसोहारया तथै-
चैन मय मेतत् सर्व्वं कृत्स्नं सस्कृत्याथैन मेतैः
कामैरभिषिञ्चयेतया वसोहारायाज्येन पञ्चएहीते-
नौदुस्वर्यां शुचा तस्योक्तो यन्तुः ॥ २ ॥

वैश्वानरं हुत्वा । शिरो वै वैश्वानरः
शीर्षार्थं वा ऽअन्नं मद्यते ऽथो शीर्षतो वा ऽअभि-
षिञ्चमानो ऽभिषिच्यते मारुतान् हुत्वा प्राणा वै

मारुताः प्राणैक वा ऽपन्न मदाते ऽथो प्राणेषु वा
 ऽभिमिषिच्यमानो ऽभिमिष्यते * ॥ ३ ॥

तदा ऽपरण्ये ऽनुच्ये । व्याम्वा ऽपरण्ये ऽनुच्यो
 व्याचो वा ऽपन्न मदाते ऽथो व्याचा वा ऽभिमिषिच्य-
 मानो ऽभिमिष्यते तदेतत् सर्वं ब्रह्म सर्वं ज्येते
 कामाः सैषा ब्रह्मसुमयी धारा यथा क्षीरस्य वा
 सर्पिषो ब्रह्म मारुतायैवेय माज्याहुतिर्हूयते तद्य-
 देषा ब्रह्मसुमयी धारा तस्मादेनां ब्रह्मसोर्द्वारित्या-
 च्यते ॥ ४ ॥

सु ऽप्राह । इदं च म ऽइदं च म ऽइत्यनेन
 च त्वा प्रीणान्यनेन चानेन च त्वाभिमिषिच्यमान्यनेन
 चेत्येतदथो ऽइदं च मे देहीदं च म ऽइति सा
 यद्वैषा धारानि प्राप्नुयादथेतदाजुः प्रतिपद्येत+ ॥
 ॥ ५ ॥

एतद्वा ऽएन देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः

* 'अभिमिष्यते'—इति ड ।

† 'प्रतिपद्यते'—इति क ।

कामैरभिषिच्यैतया व्वसोर्द्धारयायैन मेतान् कामान्-
 नयाचन्त तेभ्य इष्टः प्रीतो ऽभिषिक्त एतान् कामान्
 प्रायच्छत्तयैवेन मय मेतद्वेतेनाच्चेन प्रीत्वैतैः कामै-
 रभिषिच्यैतया व्वसोर्द्धारयायैन मेतान् कामान्या-
 चते तस्मा ऽइष्टः प्रीतोऽभिषिक्त ऽएतान् कामान्
 प्रयच्छति हौ हौ कामौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा
 व्योक्तसौ सयुक्तादेवं यज्ञेन कल्पन्ता मितिः ॥ ६ ॥

एतहै देवा अमुवन् । किनेमान् कामान् प्रति-
 ग्रहीष्याम ऽइत्यात्मनैवेत्यब्रुवन्त्यञ्चो वै देवाना मात्मा
 यज्ञ ऽउ ऽएव यजमानस्य स यदाह यज्ञेन कल्पन्ता
 मित्यात्मना मे कल्पन्ता मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

द्वादशसु कल्पयति । द्वादश माताः संवत्सरः
 संवत्सुरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता ताव-
 त्वेन मेतद्वेतेन प्रीणात्यथो तावत्वेन मेतद्वेते-
 नाभिषिञ्चति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु कल्पयति
 दशसु कल्पयति त्रयोदशसु कल्पयति † ॥ ८ ॥

अथाह्नेन्द्राणि जुहोति । — सर्व्वं मेतद्यदह्नेन्द्राणि
सुर्व्वेणैवेन मेतत् प्रीणात्ययो सुर्व्वेणैवेन मेतदभि-
पिच्छति ८ ॥ ८ ॥

अथ ग्रहान् जुहोति । यज्ञी वै ग्रहा यज्ञे-
नैवेन, मेतदुन्नेन प्रीणात्ययो यज्ञेनैवेन, मेतदुन्नेनाभि-
पिच्छति १० ॥ ४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३, २] ॥

प्रकृतत्वादेदृच्छेन परामृशति, — “धारां गृह्णन् । गृही-
तया च तया एव मयीषन् । तत एतस्मै वसवे एतां धारां
प्रागृह्णन् इति यत् ‘तस्मादेता वसोहरित्याचक्षते’ ब्रह्म-
वादिन इति शेषः । अतो यजमानोऽपि अनेन होमेन तथैव
करोति ॥ १ ॥

अथ पुनस्ता मेव ‘यसोर्हारां सस्कृतस्याग्ने अभियेकात्मना
प्रशंसति — “यद्वैता मिति । ‘सर्व्वं’ नित्येतत्स्यैव विवरणं

• ‘मेतदभिपिच्छति’ इति छ ।

† ‘मेतदुन्नेनाभिपिच्छति’ इति छ ।

‘कारघ’ मिति ‘एतैः कर्मै’ रिति—“वाजश्च मे प्रसवश्च म” ॥
इत्यादि, मन्त्रोक्ता वाजादयः काम्यमानत्वात् ‘काम’-शब्दे-
नोच्यन्ते । ‘तैश्च एतया वसोर्द्धारा’ च ‘अभ्यपिचत्’ । अतएवो-
परिष्टान् मन्त्रान् व्याचष्ट ॥ साधोऽमु मेवार्थं अनेन आभिपि-
चाभ्यनेन चेत्येतदिति । अत इदानीन्तनोऽपि यजमान ‘स्तथैव’
कृतवान् भवति । विहिता ‘वसोर्द्धारा आण्येन पञ्चगृहीतेन
औदुम्बर्थां सुवा’ कर्त्तव्या । तस्याज्यादिकस्य सर्वस्यापि ब्राह्मणं
प्राशुक्तमित्याह,— “आण्येनेति ॥ २ ॥

अथैतस्या वैश्वानरहोमानन्तर्ये प्रशंसति— “वैश्वानरं
ब्रुत्सेति । ‘श्रीण’ इति द्वितीयार्थे पञ्चमी इत्युक्तम् । (गता-
दुपरितनव्य सप्त सर्वस्यापि शिरस्त्वात् सुखेनादत्तेऽपि शिरसैव
‘अन्नं मद्यते’ किन्तु लोके ‘अभिपिच्य मान’ पुरुषा शिरस-
चारभ्येताभिपिच्यते । अतोऽस्य वैश्वानरस्य शिरस्त्वादन्ना-
भिपेकाभिकाया वसोर्द्धाराया होमस्तद्वानन्तर मेव ब्रुव्यत्वं
इत्यर्थः ।

मारुतहोमानन्तर्यमप्युक्त प्रकारेणैव प्रशंसति— “मारु-
तान् ब्रुत्सेति । ‘प्राचैर्वा अन्नं मद्यते’ इति । ‘अन्न’ मिति
शब्दादीन्द्रियार्थात्मकं भोग्यवस्तुच्यते ॥ ३ ॥

वसोर्द्धारां जुहोतीति स्थाने विधेयानुपादानेन विधानादन्वी

यत्र कुत्रापि होमसक्तत्वाद्वाह,— “तदा इति । तत्र वसोर्हारा विषये होमो ‘ऽधरस्योऽनूचे’ पुरोडाशे कर्तव्य इत्यर्थः ।

अत्र कात्यायनः,— “वसोर्हारां जुहोन्वीदुम्बर्या पञ्चगृहोत्तं सन्ततं यजमानोऽरस्योऽनूचेऽग्निपात” * इति । अथ तदेव ‘वसोर्हारा’-पदं प्रकारान्तरेण निर्वक्षि,— “तदेतत् सर्वं मिति) † । यत् एते ‘सर्वे’ वाजादय काव्यमानत्वात् ‘कावाः’ अतः काव्यमानस्येव यस्तत्त्वात् ‘तदेतत् सर्वं’ वाजादिकं ‘वसु’-ग्रन्थेनोच्यते । तस्मात् तत् प्रतिपादकमन्त्रसाध्वेया ‘धाराः’ ‘वसु’ भवति, किञ्च ‘ये’ ‘मान्यद्वाति ईयते’ ‘एषा’ लोके ‘यथा चौरस्य वा सर्पिणो वा’ धारा कियते एव ‘मारम्भा एव’ सुपकस्य सम्पाद्यते । इदानीं क्रियमाणि य ‘मान्यद्वातिः’ चौरान्यधारायत् सम्पाद्यते इति धाराकारता प्रदर्श्यते । तथा चोक्तप्रकारेण ‘एषा वसुमयी धारा’ भवति । यत् एव ‘तस्मादेनां वसोर्हारित्वाचक्षते ॥ ४ ॥

(अथ प्रकृतहोमसाधनानां मन्त्राणां तात्पर्यार्थं दग्धं-यति,— “स चाहिति । ‘इदं च स ऽइदं च स ऽइति’ “वाजय मे प्रदक्ष म ॥” ऽइत्यादि) ‡ मन्त्राणां निर्देशः । ‘अनेन’ अनेन चावेन

* का० श्रौ० सू० १८ ५. १ ।

† बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादुत्पन्नः ।

‡ ‘वा० मं० १८ २ ।

§ बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तके ।

चेत्यत्र वाजादयो निर्दिश्यन्ते । हे अग्ने त्वां 'अनेन चानेन'
चाभिविद्यस्मि किञ्च 'इदं च मे देहि' अथ सर्वो मत्स्ये विव-
क्षित इत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

अथ कथं मेघोऽर्थो मत्स्ये विवक्षित इत्यत्र आह— "एतद्वा
इति । "एतद्वा वसोर्हारायेति । 'वसोर्हारा' नाम "वाजस्र म"
इत्यादि मत्स्यैः क्लियमाणा आश्ववारा । अतश्च वसोर्हारयत्ये-
तदेव विविधं दर्शितं,— "एनेनाग्नेन प्रीथेतैः कामेरभि-
पिच्येति । अथ प्रीणनाभिपेकानन्तरं एत मन्वि मेतान् वाजादीन्
कामान्नाप्नुवन्ततः क्षतयागोऽग्निः 'धीतो' भूत्वात् तेभ्य 'एतान्
प्रायच्छत्' । अत आधैव यजमानोऽपि कुर्वते । अत एतदनुसरण
मन्वाणा मुक्त विध एषार्थो विवक्षित इति भावः । मत्स्येषु प्रत्येकं
पर्ययमाने श्रवण्येदः श्यादिति । तदभावाय हो हो मत्स्यो
संयुज्यादित्याह— "हो इदिति । अथेति 'धीकर्मो' यिभिश्च-
देशस्यावाच्यार्थो 'यथा संयुज्यात् एव' मितदिति संयोजनं
भवति । मत्स्येषु तत्र तत्पावमानेषु 'यज्ञेन कल्पता मिनि'
आश्रापते । तस्येदानीं सुषधीन म.ह— "यज्ञेन कल्पता
मिनि ॥ ६ ॥

"एतरा इति । पूर्वे देवाः 'क्षिमेमान् कामान् प्रतिपक्षीयाम'
इति परस्पर युद्धा पश्चाद् आत्मनेव प्रतिपक्षीयाम इति
निर्वाय 'अङ्गम्' देवता साक्षा गरीर 'यज्ञ' यन् गरीरयत्
यत् भोगमाधनत्वादित्य पचयिष्य देवाः 'कामान्' इत्य

“यद्युयमे रश्मिच म * इत्यादयो मन्त्रा ग्रहप्रतिपादक-
त्वाद् ‘ग्रहा.’, तत् साध्य मपि होम मनूय प्रपसति— “यस्यो वै
ग्रहा इति । यत्प्रसाधनत्वाद् ग्रहाणा यत्नत्वम् ॥ १० ॥ ४ [३, २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीयै वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति नवमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

—

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अथ वा

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अयेतान् यज्ञक्रतून् जुहोति । अग्निश्च मे घर्मस्य
मऽद्रुत्यैतैरेवेन मेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणात्ययो ऽएतै
रेवेन मेतद्यज्ञक्रतुभिरभिपिब्यति * ॥ १ ॥

अथायुज स्तोमान् जुहोति । एतद्दे देवा
सुज्वान् कामानाप्लवायुग्मि स्तोमैः स्वर्गंलोकमाय
स्तयेवैतद्युजमानः सुज्वान् कामानाप्लवायुग्मि स्तोमै
स्वर्गंलोकं मेति † ॥ २ ॥

* 'रमिपिब्यति'—इति ख ।

† 'मेति'—इति ख ।

तदेव त्रयस्त्रिंशदिति * । अन्तो वै त्रयस्त्रिंशो
 ऽयुजा ए स्तोमाना मन्तत ऽएव तद्देवाः स्वर्गं
 लोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो ऽन्तत ऽएव स्वर्गं लोकं
 मेति † ॥ ३ ॥

अथ - युग्मतो जुहोति । एतच्च छन्दा एव नुव-
 न्यातयामा वा ऽअयुक् स्तोमा युग्मभिर्व्वयं स्तोमैः
 स्वर्गं लोकं मया मेति तानि युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
 लोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
 लोकं मेति ॥ ४ ॥

तद्वा ऽअष्टाचत्वारिंशदिति ‡ । अन्तो वा
 ऽअष्टाचत्वारिंशोऽयुग्मता ए स्तोमाना मन्तत ऽएव
 तच्छन्दा एति स्वर्गं लोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो ऽन्तत
 एव स्वर्गं लोकं मेति ॥ ५ ॥

* 'त्रयस्त्रिंशदिति'—इति ख, 'त्रयस्त्रिंशदिति'—इति ग, घ ।

† 'मेति'—इति ख ।

‡ 'अष्टाचत्वारिंशदिति'—इति क, ख ।

§ 'अष्टाचत्वारिंशो'—इति ग, घ ।

स ऽप्याह । एका च मे तिस्रस्य न चतस्रस्य मे
 ऽष्टौ च म ऽद्विती यथा व्यघ्रः रोहन्नुत्तरा मुत्तराए
 शाखाः समालम्भः रोहेत्तादृक्तद्युदेव स्तोमान् जुहो-
 त्यन्नं वै स्तोमा ऽभक्षेनैवेन मेतदभिषिञ्चति* ॥ ६ ॥

अथ व्यघ्रासि जुहोति । पशवो वै व्यघ्रासि
 पशुभिरेवेन मेतदुन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवेन मेत-
 दन्नेनाभिषिञ्चति † ॥ ७ ॥

अथ नामयाहं जुहोति । एतद्दे देवाः सुज्वान्
 कामानाप्त्वाथैत मेव प्रत्यक्ष मप्रीणंस्तथैवेतद्यजमानः
 सुज्वान् कामानाप्त्वाथैत मेव प्रत्यर्चं प्रीणाति ज्वा-
 जाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्यैतानि
 नामयाह मेवेन मेतत् प्रीणाति ‡ ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश
 मासाः संवत्सरस्तुत्रयोदशान्नेष्टितिपुरीषाणि यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवेन मेतत् प्रीणाति

* 'मेतदभिषिञ्चति'—इति झ । † 'मेतदुन्नेनाभिषिञ्चति'—इति ख ।

‡ 'प्रीणाति'—इति झ, ञ ।

यदेव नामग्राहं जुहोति † नामग्राह मेवैन मेतदभि-
विञ्चति † ॥ ९ ॥

अथाह । इयं ते राक्षिन्वाय यन्तासि य मन
ऽकर्ज्जं त्वा व्यृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेत्यन्नं
वा ऽकर्गन्नं व्यृष्टिरन्नं नैवेन मेतत् प्रीणाति ॥
॥ १० ॥

यदेवाह । इयं ते राक्षिन्वाय यन्तासि य
मन ऽकर्ज्जं त्वा व्यृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याये-
तीदं ते राज्य मभिपिक्तो ऽसीत्येतन् मित्रस्य त्वं
यन्तासि य मन ऽकर्ज्जं च नोऽसि व्यृष्ट्यै च नो ऽसि
प्रजानां च न आधिपत्यासीत्युपब्रुवत ऽएवैन मेत-
देतस्मै नः सर्वस्मा ऽभ्येतस्मै त्वा सर्वस्मा ऽभ्य-
विचा महीति तस्मादु हेदं मानुषं राजान मभि-
पिक्तं उपब्रुवते ‡ ॥ ११ ॥

* 'जुहोति'—इति ख ।

† 'मेतदभिविञ्चति'—इति ख, नामग्राह मेवैन मेतदभिविञ्चति—

(without any accentuation)—इति ग, घ ।

‡ 'उपब्रुवते'—इति क, ख ।

अथ कल्पान् जुहोति । प्राणा वै कल्पाः
प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधात्यायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो
यज्ञेन कल्पता मित्येतानेवास्मिन्नेतत् कृमान् प्राणान्
दधाति ॥ १२ ॥

द्वादश कल्पान् जुहोति । द्वादश मासाः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मासा
तावतैवास्मिन्नेतत् कृमान् प्राणान् दधाति यद्वै
कल्पान् जुहोति प्राणा वै कल्पाऽअमृतं सु वै
प्राणाऽअमृतेनैवैन मेतदभिषिञ्चति ० ॥ १३ ॥

अथाह । सोमश्च यजुश्च ऽसृक् च साम च
बृहच्च रथन्तरं चेति त्रयी हैपा ब्विद्यान्नं वै
त्रयी ब्विद्यान्नेनैवैन मेतत् प्रीणात्यथो ऽअन्नेनैवैन
मेतदभिषिञ्चति स्वर्हेवा ऽअगण्मा मृता ऽअभूमेति
स्वर्हि + गुह्यत्यमृतो हि भवति प्रजापतेः प्रजा
ऽअभूमेति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति व्वेद् स्वाहेति

* 'मेतदभिषिञ्चति'—इति क, ख ।

† 'अभूमेतिस्वर्हि'—इति ग, घ ।

व्यघट्कारी हेष परोऽक्षं यद्वेङ्कारी व्यघट्कारेण
 वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो ऽन्नं प्रदीयते तदेन
 मेताभ्या मुभाभ्यां प्रीणाति व्यघट्कारेण च स्वाहा-
 कारेण चाधो ऽएताभ्या मेवैन मेतुदुभाभ्या मभि-
 पिष्टत्यत्र तां स्तुच मनुप्रास्यति यदवाग्यलिप्तं तन्ने-
 ष्टिर्हानिर्सदिति ॥ १४ ॥

तस्यै वा ऽएतस्यै व्यसोद्वारायै । द्यौरेवात्माश्व-
 मूधो विद्युत् स्तनो धारैव धारा दिवो ऽधि गा
 भागच्छति ॥ १५ ॥

तस्यै गौरेवात्मा* । ऊध एवोध स्तन स्तनो
 धारैव धारा गौरुधि यजमानम् ॥ १६ ॥

तस्यै यजमान एवात्मा । बाहुरुधः स्तुक्-
 स्तनो धारैव धारा यजमानादुधि देवान् देवेभ्यो
 ऽधि गा गौरुधि यजमानं तदेतद्नन्तु मक्ष्यं
 देवाना मुन्नं परिप्लवते स यो हैतदेवं वेदैषु

हैवास्तैतदनन्तं मन्त्रं भवत्यधातः सम्पदेव ॥

॥ १७ ॥

तदाहुः । कथमस्यैषा व्यसोर्द्धारा संवत्सरं
मग्निं माप्नोति † कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत
ऽद्विति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा व्यसोर्द्धा-
राय षड्य पञ्चचिंशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि च
शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत् संवत्सर-
स्याहान्याभोत्यथ यानि षट् षड् वा ऽकृतवसहृत्तनाए
रात्रौराप्नोति तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्यभो-
त्यथ यानि पञ्चचिंशत्स चषोदशौ मासः स
ऽआत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर
एव पञ्चचिंश मेतावान्त्रै संवत्सर एव मु हास्यैषा
व्यसोर्द्धारा संवत्सरं मग्निं माप्नोत्येव संवत्सरे-
णाग्निना सम्पद्यत ऽण्तावत्य उ वै शाखिडुले ऽग्नौ
मध्यतो यजुप्रात्य ऽद्वष्टका उपधीयन्ते ऽनयो हैते

* 'सम्पदेव'—इति ग, घ ।

† 'माप्नोति'—इति ग, घ ।